

Politikatudomány – diszkurzív politológia

**TANULMÁNYOK
ÉS VITAIRATOK
1999–2000**

Az MTA Politikai Tudományok Intézete 2000. májusban Mátraházán, az Akadémia Üdülőjébe tartotta hagyományos, háromévente esedékes és háromnapos összintézeti konferenciáját, amelyen egy-egy kutatócsoport tagjai egységes blokkban tartottak előadásokat. A Politikai Elméletek Kutatócsoport tagjai már előző évben el kezdték írni tanulmányaikat, és a szokásoknak megfelelően a kéziratokat 1999. szeptembertől a Kutatócsoportban megvitatták. Mátraházán végül is Balogh István, Béndek Péter és Szabó Márton tartottak előadást, ezek írásos változatai jelentek meg a „konferenciakötetben” (Bayer József [szerk.]: *Politika és társadalom. Tanulmányok*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 2002.)

Boda Zsolt, bár tagja volt a kutatócsoportnak, nem készített írásos munkát, a vitákon azonban részt vett. Balogh István pedig, aki egyébként szervezetileg nem tartozott a csoporthoz, „kollegiális érdeklődésből” kapcsolódott be a vitába. Az elkészült tanulmányok vitája, mondhatni, a szokásos mederben indult, a megbeszéléseken azonban váratlan esemény történt: a résztvevők között igen hamar éles polémia bontakozott ki a politikatudomány sajátosságáról és státusáról.

Kiss Balázs és Szabó Márton egy diszkurzív politikatudomány lehetősége mellett érvelt, és ennek szellemében írták meg dolgozatukat, amit azonban Béndek Péter élesen elutasított, de Balogh István sem fogadta el őket, bár ő kevésbé kritikusan fogalmazott. A megbeszéléseken a „két tábor” tagjai éles polémiába bocsátkoztak egymással, és az álláspontok nem közeledtek, mindenki ragaszkodott írásban kifejtett álláspontjához. Igaz ugyan, hogy a konferencia előadásában Béndek Péter nem gyakorolt „megsemmisítő” kritikát saját kutatócsoportjának tagjai felett, ami vélhetően Szabó Márton határozott kívánságának, a többiek szerint inkább agresszív fellépésének hatására történt. Szabó felajánlotta viszont, hogy szívesen folytat Béndekkel írásos polémiát, ha kritikai észrevételeit bővebben megírja és külön is megjelenti. Béndek Péter viszont ezt elutasította, kritikai észrevételeit azonban a publikált változatban megjelentette, majd – üzleti sikerek reményében – rövidesen távozott az Intézetből, és feladta egyetemi adjunktusi státusát.

Gyűjteményünk azokat az írásokat tartalmazza, amelyeket az érintettek a vitákon megbeszéltek:

1. Béndek Péter: **Közjó és politikai szabadság a rendszerváltó Magyarországon** **5**
2. Balogh István: **Társadalomelméletek és pártprogramok** **15**
3. Kiss Balázs: **A politika kommunikáció „modernizációja”** **29**
4. Szabó Márton: **A diszkurzív politológia lehetősége és „lehetetlensége”** **37**
5. Kiss Balázs: **Hozzászólás a Béndek Péter és Szabó Márton közötti vitához** **47**

1.

Béndek Péter

Közjó és politikai szabadság a rendszerelváltó Magyarországon

A politikai szabadság lényeges, mégis a legkevésbé méltatott tulajdonsága az, hogy politikai. Tekintve, hogy a szabadság eleve erkölcsfilozófiai eredetű fogalom, a politikai szabadság sem lehet más. Mit értsünk tehát azon, hogy a politikai szabadság erkölcsfilozófia és politikai fogalom? Ez az állítás ugyanis kétségtelenül behatárolja a politika mozgásterét. Ettől kezdve a politika nem engedelmessé válhat kizárólag pragmatikus-haszonelvű szempontoknak, sőt – továbbmegyek – nem lehet lényegét tekintve amorális. A szabadság mint a politikum feltétele és tárgya, ahogy látni fogjuk, nem engedi meg, hogy a politikum legalább így, közvetve, ne váljék minden pillanatban erkölcsi problémává. Amennyiben a szabadság és a politika lehetősége között a kapcsolat szoros és kiküszöbölhetetlen – és ez aligha vonható kétségbe –, annyiban bármely kormányzati rendszer, közöttük a liberális demokrácia, *mindenekelőtt* a szabadságra vonatkozó erkölcsi probléma. Ez nem is olyan régen a nyugati hagyományban még triviális bölcsességnek számított, tíz éve pedig Magyarországon is magától értetődő volt. Hogy lehet mégis, hogy a diszkurzív és a klasszikus pozitivisták politikológia ma másban sem ért egyet, minthogy a politikumot „kár terhelni a morális vizsgálással” a napilapok hasábjain kívül?

Véleményem szerint a jelenlegi helyzet káros voltát sem a politikumra, sem a politikológiára nézve nem lehet eltúlozni. A tudomány programatikus távolságtartása az értékektől abból a rosszul értelmezett pozitivisták közhelyéből következik, hogy az értékek bevonása egy tudomány konstitúciójába szükségszerűen (hogy egy baloghypistás fordulattal éljek) homokba futtatja az objektivitásba vetett hitet. Ebben a felfogásban azonban az a szép, hogy az objektivitást valóban csak a hit szintjén ismeri, mert az értékkonstitucionizmust ugyan kiküszöböli (leginkább azonban csak szublimálja) a szubsztantív normák cenzúrázásával, de benne „felejt” a módszertani normákban. Az ún. értéksemlegességgel szemben inkább egyfajta értékdogmatizmussal találkozunk, amely megakadályozza a rejtett előítéletek explikációját, és gátolja a politikatudomány önreflexiók képességének kibontakozását. A politikológia ön-

reflexivitása máig nem tekinthető megoldott kérdésnek, ami folyamatosan áltudományos kényszerpályákra – a megfigyelési állítások szintjére, módszertani redukcionizmusba, a tényeket és az adatokat összekeverő mikroelemzésekbe, valamint publicisztikai bölcselkedésekbe – tereli, és végletesen elaprózza a politológiai műveltséget. A politika tudománya tehát nem *lehet* pozitivista anélkül, hogy el ne számolna a pozitívizmus értelmével a társadalomtudományban. Ezt viszont nem teszi. A polgári gondolkodásról írva ezt még az a Mannheim is beismerte, aki egyébként soha sem volt rest relativizálni egy-egy tudásforma érvényességét. Őt idézve: „A polgárság a szélsőséges intellektualizmussal együtt jelent meg a színen. Intellektualizmuson itt olyan gondolkodásmódot értünk, amely vagy egyáltalán nem látja az életben és a gondolkodásban meglévő akarati, érdek- és érzésszerű, világnézeti mozzanatokot, vagy úgy kezeli, mintha az intellektussal azonos és az ész által minden további nélkül feldolgozható volna. [...] Így megfogalmazódott egyebek mellett olyan vélemény is, hogy a politikai cselekvés minden további nélkül meghatározható tudományosan.”¹

Az. objektivitást (mint a szubjektív igazsághitekkel szembeni reakciót) a diszkurzív szemlélet is magáénak vallja, de hasonlóképpen megőrzi valamit a módszertani normativizmusból, mégpedig azért, hogy a diskurzushoz való csatlakozást céljá nyilvánítja, és a célnak való megfelelés hiányában nem vesz tudomást (esetünkben) egy politikai tárgyú kijelentésről. A politikumról nem lehet oly módon nyilatkozni, mondja a diszkurzivista, hogy a nyilatkozat úgy tegyen szert érvényességre, hogy nem válik a tudományos és – végeredményben – a politikai diskurzus részévé. Mivel a diskurzuson kívül nincs érvényesség, amiről nem beszélhetünk, az a diszkurzivista felfogása szerint nem is létezik. A politikumot nem lehet transzcendens (a diskurzushoz képest transzcendens) értékek alapján bírálni, mert ezek a diskurzus számára nem léteznek, ha ugyanis léteznének, akkor nem volnának transzcendensek. Ugyanakkor tekintettel arra, hogy a diszkurzív szemléletben az értékek érvényessége mindig csak azután derül ki, hogy egy kijelentés elhangzott, bármely érték, amelynek szubjektív érvényességet biztosítunk, egyenlőképpen csak konzekvenciáiban létezik. A diszkurzív politológia tehát utilitarista, vagyis súlyosan elnyomó azokra nézve, akik valami okból nem vehetnek részt a diskurzus alakításában, vagy tartósan képtelenek érvényesíteni az elveiket. Ez ugyan megfelel a politikáról alkotott közkeletű elitista felfogásnak, de véleményem szerint nem szolgálja még azt a célt sem – a nyitott, plurális, toleráns politikai társadalom ügyét –, amelynek képviselőre a diszkurzivizmus különösen alkalmasnak tartja magát. A diszkurzivizmus toleranciája csak annyiban valósul meg, hogy nem tagadja a diskurzus ismeretelméleti és etikai indetermináltságát, ám nem alapozza meg a tolerancia intézményeit, amelyek (ugyanőt) rászoríthatnák a diskurzuson túli világ inkorporációjára. A diszkurzivizmus tehát egy sajátos szemszögből *leírja* a politikát, de ez a politika nem emancipatorikus. Ez az egyik probléma vele.

A másik, már nem etikai, hanem elméleti szempont, amely véleményem szerint ellene szól, hogy a diszkurzivizmus végül képtelen bármit is állítani. Ez azért van, mert a diszkurzivizmus felemészt minden rögzített viszonyítási pontot, amely jelentést adhatna az általa előidézett változásoknak. Egyrészt a diszkurzivizmus felfogása szerint az intézmények nem egyszerűen változnak, hanem *aspektusaikban*, és nem lényegileg léteznek. Az államigazgatás szerveitől a

¹ *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz, 1966. 163. p.

puha értékekig terjedően egyetlen intézménynek sincsen egyetlen adekvát leírása, hiszen nincsen lényege, hanem kizárólag úgy és annyiban létezik, amennyiben egy releváns diskurzusban megjelenik – ha több ilyen diskurzus konfliktusba kerül egymással (amire jó példa az alkotmánybíróság szerepéről korábban folyt vita), akkor annál rosszabbaz intézményeknek. Másrészt maguk a diskurzusok is leírhatatlanok – önmaguk számára (diszkurzíve) természetesen. (Az, hogy Foucault elköveti a leírásokat, egy sajátos, külső nézőpontból nem old meg semmit a tényleges problémából, és pont annyira problematikus, mint bármely episztémológiai stratégia. Maga a leírás ugyanis már egy új diskurzus része.) A diskurzusok kiterjednek mindenre, amit képesek invesztálni – ez tautológia. A tautológiának része azonban, hogy amíg az invesztáció elve ismeretlen a diskurzus számára, addig a diskurzus önmaga előtt is rejtve marad, következésképp legfeljebb fragmentumaiban élhet a tudomány számára. Ezért gondolom, hogy a diskurzus magyar fordításában félrevezető a „szöveg” bármiféle használata, és sokkal többet elárul a „beszédmód” vagy a nemes „fragmentum” kifejezés. A diskurzus első ránézésre valóban *egyfajta* beszédmód – az intézmények, amelyről a pozitivisták politológia mindössze azt mondja, hogy „vannak”, a diszkurzivizmusban csak beszédmódok szerint léteznek, nincsen önálló valóságuk, amelyek kijelölnék és behatárolnák a teret a diskurzus *sámára*. A diskurzus számára *csak a tér létezik*, amelyet be kell tölteni, de a betöltés elve egyelőre ismeretlen, vagyis maga a tér sem létezik, legfeljebb – a szöveghez hasonlóan – fragmentumaiban. Egyelőre tehát be kell érünk egy más jellegű feladattal, amely a fragmentumok sorsára összpontosít, ez azonban nem ismeretlen a társadalomelmélet és a hermeneutika előtt! Azonban nyilvánvalóan nem egyszerű eldönteni, hogy mi az igazság egy ennyire komplex kérdésben, és ezt nem is akarom most megtenni. A feladatom csak annak illusztrálása volt, hogy a beszédmódelmélet hogyan bontja le azokat a határokat, amelyek őt magát értelmezhetnék, és így hogyan nehezíti meg a saját sorsát önmaga teoretizálásában. Semmit sem állítottam viszont arról, hogy hol húzódnak a diszkurzív elmélet határai.

Visszatérve tehát a kiindulópontomhoz, ezek után világosan látszik, hogy a diszkurzivizmus nem kedvez az értékek pluralizmusának sem. A politikai értékek relatívnak és mégis represszívnek tűnnek fel általa, aminek (tehát annak, hogy ez kijelenthető) én egyetlen – történeti-genealógiai – okát látom, amelyhez hasonlóan Alisdair MacIntyre fedezett fel a modernitás értékeivel kapcsolatban. Ez az ok a hagyományok felbomlása, ami teret nyitott a szociológiai értékelméleteknek és az ismeretelméleti anarchizmusnak. Ez okozta, hogy a politikai értékek egyszerre váltak relatívvá (amennyiben érvényességük mindig más értékek sorsához kötődik, a kötődés azonban maga is relatív), dogmatikussá (hiszen lehetetlenség a siker reményében pusztán érvelni mellettük) és represszívvé (abban az értelemben, hogy az értékek hierarchiái sajátosan nem axiológiai, vagyis értékelméleti, hanem lenyomozhatatlan, összefoglalóan, hatalmi megfontolások alapján képződnek). E három tendencia természetesen összefügg. A diszkurzivizmus tehát ebben a tekintetben egy tágabb gondolkodási mintába illeszkedő, ettől azonban még nem kevésbé problematikus elméleti álláspontként.

Most már látjuk, hogy a politológia két nagy iskolája (amely természetesen számos, kevésbé átfogó irányzatnak is helyet ad) különböző módon, de egyaránt szabadságellenes. Ami azonban ebben a dolgozatban érdekel, az nem annyira a politológusok, mint inkább a politika más szereplőinek szabadságfogalma, vagyis az a tartomány, amelyben a politikai közvélemény erkölcsileg értékelhető kijelentéseket tesz a szabadságról. A következőket gondolom: egy,

a politikai szabadság az embernek a politikumhoz viszonyított, tehát *politikai* természetű szabadságát jelöli, amely lényegét tekintve közösségi tudás- és cselekvési forma. A politikai szabadság tehát nem képzelhető el politikamentes társadalomban, mégpedig két ok miatt: mert a politikához képest fogalmazzuk meg, és a politikai (közelebbről: erkölcsi) vélekedések nyújtják a garanciáját. (Következésképp a természetjogi ontológián nyugvó preszociális tudás – a hagyományos liberális kontraktualizmus alapja – amellet, hogy inkoheregensnek tűnik, nem is szükséges feltétele a politikai szabadság, legalább egy, doktrinájának.) Kettő, a magyar nyelvben ritkán használt, mindazonáltal értékelhető „politikai társadalom” kifejezés értelmében a politikum minden emberi közösségben összekapcsolódik a szabadság legalább minimális fokával: a politikum a szabad emberek *mint* szabad emberek egymásra vonatkozásának nyelve, tehát a szabadság egyszerre a politikum feltétele és tárgya. (Ez az alapja – noha nem a kifejtése – annak az arisztotelészi meggyőződésnek is, hogy az ember társas lény: kizárólag a *poliszban* és a politikum által válhat etikussá, vagyis önmagává, de ez szűrhető le tanulságként a már említett Mannheim politikatudományi vizsgálódásaiból is. Idézem: „[a] politika [...] egy bizonyos értelemben lehet tudomány: abban a funkciójában, hogy megtisztítsa a cselekvéshez vezető utakat”.) Tehát míg az első feltétel a politikai szabadság ismeretelméleti, ez utóbbi az etikai státusát állapítja meg. Az első szerint – még egyszer – a politikai szabadságot politikai volta egy politikai közösséghez rendeli hozzá, a második szerint a „politikai társadalom” kifejezés csak úgy értelmezhető, ha a gondolkodás és cselekvés bizonyos szabadságot élvez benne. Ezzel rögtön el is érkeztünk minden modern közösség legbensőbb konfliktusához, amely a szabadság és az egység között feszül.

Mármost az egyes ember számára az átfogó erkölcsi-politikai közösség, amely egyébként csak elvontan létezik, leghatékonyabban a közjó képében jelenik meg. Az antik-keresztény erényfilozófiák (tehát azok a filozófiák, amelyek a közösségek kontisztitúcióját az individuális és közösségi erények alig változó konfigurációjára alapozták) különösen világosan beszélnek a közjónak erről a funkciójáról, és ennek nyomán az embert akkor tekintik szabadnak, amikor alkalmazkodni tud a közjóhoz. Összefoglalva az eddig elmondottakat, leszögezhetjük hát, hogy az ember csak a közjóhoz viszonyulva lehet szabad – részint, mert a közjóhoz való viszonyulás a közösség tudásformájához való viszonyulás lehetőségét teremti meg számára; részint, mert a közösségi életmód reflexivitása – amelynek pontos kereteiről itt nem ejthetünk szót –, azaz a közjó kidolgozására tett politikai kísérletek előfeltételezik a politikai szabadság (mint egy magatartás formájának) jelenlétét.

De nemcsak azt mondom, hogy a politikai szabadság és a közjó összefüggenek egymással, hanem azt is, hogy a kettő értelmezhetetlen egymás nélkül. Ennek indoklásától azonban eltekintek, mert az eddig elmondottakból következik. A politikai szabadságot ennek ellenére mégsem *determinálja* a közjó. Ma már nem lehet azt mondani, hogy a közjóhoz való viszonyulás egyetlen legitim formája a konstruktív-elfogadó magatartás. A közjó a politikai szabadsággal azonos tudásformát feltételez ugyan, de a politikai szabadságban rejlő szabadságtényező a választás szabadságát (azaz az individualitást) is magában hordja, ezért nem áltathatjuk magunkat azzal (bár kétlem, hogy valaki komolyan tenné ezt), hogy a közösségek *zárt-kollektív* tudást hoznak létre. A fentebb említett konfliktus a közösségek egysége és a közösség tagjainak szabadsága között nem csupán analitikus hipotézis, hanem hús-vér valóság. A politikai szabadságot tehát ahelyett, hogy akár a közjóval való azonosulásként, akár a

közjómegtagadásaként értelmeznénk, helyesebb a közjóhoz való *viszonyulás* szabadságaként érteni. Az az ember tekinthető szabadnak, amelyiknek lehetősége és indíttatása van arra, hogy viszonyuljon egy közösséghez vagy a közjó egy elgondolásához. A politikai szabadság lényege, hogy kapcsolatot hoz létre a közösség (a társadalom) és e közösség egy tagja között, bár nem árul el semmit e kapcsolat minőségére vonatkozóan.

Az egyes ember közjóhoz való viszonya a közjó hegemón felfogása szerint változhat a teljes elutasítástól a tökéletes azonosulásig terjedő skálán, a valóságban azonban természetesen jóval kevésbé szeszélyes. A közjóhoz való viszonyulás feltételezi a közjó viszonylagos állandóságát, vagy legalábbis kiszámíthatóságát. Mármost amikor rátérünk a rendszerváltó Magyarország szabadságtérképének szemrevételezésére, akkor pont azt kell látnunk, hogy hiányzik a közjónak ez a kiszámítható, konszenzusos képe, vagyis nem lehet viszonyulni a közjóhoz, vagyis nem adhatunk értelmet a politikai szabadságnak. Mielőtt azonban elsietnénk a konklúziók levonását, vegyük szemügyre az elénk táruló képet.

Magyarországon az elmúlt tíz év során a közjó három felfogása alakult ki és élt változó erősségű formában: egy nacionalista, egy baloldali-liberális és egy keresztény-konzervatív. Úgy tűnhet, hogy ez az osztályzás az ideológiai-politikai palettán viszonylag újnak tekinthető bipolarizációt követi (egy nacionalista szépségflastrommal), és nem vet számot a szakirodalomban található más felfogásokkal, gondolok itt egyrészt a legújabb Körösi-könyvben sugallt képre, amely megegyezik Kiss Jánosnak az 1998/2-es *Poltud. Szemlében* közölt standard tripartita felosztásával (szocdem-bal, liberális, keresztény-nemzeti), másrészt az ugyanitt közölt Gradwohl–Marián–Szabó-elemzésre, amely viszont a Kádár-rendszerrel való többé-kevésbé egyöntetű kiegyezésről beszél. Ez részint így is van, azzal a különbséggel, hogy ebben a dolgozatban hangsúlyosan *nem* a pártstruktúráról és a pártok közjófelfogásáról beszélek – hiszen, ahogy látni fogjuk, ilyenek nincsenek is –, hanem olyan közjó-ideáltípusokról, amelyek a tíz év változásait kibírták, *máig* fennmaradtak, és *orientálják* a lehetséges szimbolikus stratégiákat. Érthető, hogy a helyüket nehezen találó kis pártok megpróbálnak alternatívát állítani ezzel a logikával szemben, de kérdéses, hogy mitől lehetnének sikeresek egy olyan környezetben, amelyben a vezető pártok gyakorlatilag lefedik a valamennyire is eladható értékek teljes körét. Szembeszökő, hogy az SZDSZ számára a hagyományos gazdaság-ideológiai skálán jelenleg csak a neokonzervatív tartomány áll nyitva, amelynek nagy bajszú epitoméja azonban máig nem a legjobb ajánlólevél magyar választói berkekben, ahol a párt esélyeit csak tovább rontja a Magyarországon ugyancsak nem sikeres emberjogi radikalizmus. Másrészt helyénvalónak érzem a bal–jobb skála alkalmazását egy korlátozottan versengő többpártrendszerben. Itt nem alátámasztható okok miatt az a véleményem, hogy a bal–jobb identifikáció valóban orientálja a párt- és intézménycentrikus politikai életet, és jól szolgálja a politika egyébként általam kritizált elitista válfaját, természetesen addig, amíg a tömegek apolitikussága nem szökik az égig. Az SZDSZ lehetősége itt az elitizmus elleni harc felvétele lehetne – ebben azonban ez a párt még annyira sem jeleskedik, mint riválisai. És persze léteznek periférikus, illetve származékos tudásformák. Az előbbire a szocdem, az utóbbira, mondjuk, az egykori néppárti liberális nacionalizmus a példa. Ezek azonban a meghatározás szerint nem képviselhetnek önálló közjó-képet.

A feladatom tulajdonképpen annak megmutatása, hogy egyik tudásforma – tehát sem a nacionalista, sem a baloldali-liberális, sem a keresztény-konzervatív – nem alakított ki egy koherens közjó-felfogást, amelynek révén identifikálni lehetne a magyarországi

politikai társadalmat. A minimális feladat az, hogy kimutassuk egy hazai viszonylatban *egyetemesnek mondható közjó-koncepció* hiányát, a maximális feladat a felsorolt tudásformák egyedi inkohereciájának alátámasztása. Úgy gondolom, a rövidség istenének áldozva (amelynek egy tudományos, pláne konferencia-pantheonban minden bizonnyal megvan a helye), beérhetjük azzal, hogy megfeleljünk a maximális feladatnak annak érdekében, hogy elvégzettnek nyilváníthassuk a minimális feladatot is. Ha belátjuk, hogy egyik felsorolt tudásforma sem alakított ki egy tartható közjó-koncepciót, azzal bebizonyítjuk azt is, hogy nem áll rendelkezésünkre egy univerzális közjó-koncepció sem.

Még mielőtt ezt elvégezném, még egy megkülönböztetésre szükség van. Ez pedig egyrészt a közjó (*common good*), másrészt a közjavak (*public goods*), a közérdek (*public interest*) és a közpolitikák (*public policies*) között húzódik. Ahogy említettem, a „közjó” eminensen erkölcsi fogalom. Azt a meggyőződést fejezi ki, hogy az ember mindenekelőtt erkölcsi mivoltában részese egy politikai közösségnek, amely nélkül nem válhat szabaddá. A közjavaknak, a közérdeknek és a közpolitikáknak ellenben semmi közük nincs a szabadság erkölcsi fogalmához. Ezek többnyire kalkulatív-haszonelvű megfontolásokat tartalmaznak, még ha az egyes megfontolások háttérben, mint a közjavak kormányzati elosztása, tetten érhetőek bizonyos etikai argumentumok. A közjó fogalma azonban a politikai szabadság *feltétele*, míg a relatív jó mód, a relatív iskolázottság és a relatív egészség nem az. A közjót – éppen ellenkezőleg – *alakítja* a közjavak egyenlőtlen vagy méltánytalan megoszlása, így a közjó ezáltal is változhat. Fontos különbség a kapitalista demokráciák baloldali kritikusai által használt „igazi” (vagy pozitív) szabadság és az én általam használt „közjóhoz való viszonyulás” között, hogy az utóbbi nem állapít meg szubsztantív feltételeket a szabadság gyakorlásához. A „közjóhoz való viszonyulás” pontosan azt a meggyőződést fejezi ki, hogy a politikai szabadság a tényleges vagy kívánatos közjó tükré, pandantja, korrelátuma, mi egyebe, miközben a közjó (például az igazságosság) feletti konszenzus a politikai szabadságot stabilizálja. A közjó nem materialista gyökerű fogalom, hanem egy adott társadalom adott tudásformájának megnyilvánulása, amelyhez lehet elutasítóan vagy kevésbé elutasítóan viszonyulni – akár a körülmények, akár magával a fogalommal szembeni ellenérzések hatására. Ebből következik, hogy a közpolitikákra vonatkozó reálpolitika (*politics*) és a közjó-idealizmus (ha szabad ezt a szót használni) között nincs okvetlenül egyértelmű kölcsönhatás, noha az sem jó, ha a kettő folyamatosan divergál egymástól.

Balogh István megkülönböztetést tesz a reálpolitika és a szimbolikus politika között, amely nagyjából ugyanezt a különbséget fedi le. Az inkább eurokonformnak tűnő magyar reálpolitikai spektrum jóval szűkebb, mondja, mint a szimbolikus politikáé, sőt már-már kiáltó diszkrepancia van közöttük. Ő ezt pozitívumnak tartja, mint nyilván sokan ebben a teremben, én azonban inkább a szimbolikus politika hiányosságaira teszem a hangsúlyt, mert a kettő szerintem különválasztandó és külön értékelendő. Világos, hogy a reálpolitika a közjavakban gondolkodik, míg a közjó-idealizmus a közjóban, és ahhoz, hogy a politikai szabadság ne csússzon bele az előbbi tartományba, és ne váljék a pragmatizmusból kikelő nihilizmus, a „nincs alternatíva” zsargon áldozatává, kritikai védernyőt kell nyitni a közjó fogalma fölé. Le szeretném szögezni: a közjavak bősége önmagában *nem teremt politikai szabadságot*. Se az ideális vérnyomású, ideális testsúlyú, kétnaponta joggoló emberek tömkelege. Se az egyetemi professzorok univerzuma. Ezek és az ezek kitenyésztésére irányuló politikák mind

nem teremtenek emberi közösséget, és nem legitimálják a politikai szabadság csökkentését. Nem az a baj tehát az ideológiával (avagy a közjó-idealizmussal), hogy „eltereli a figyelmet a lényegről”, hanem az, hogy fogalma sincs a saját feladatáról és felelősségéről.

Nem fogok itt beszélni a közjó konstitúciójáról, noha világos, hogy a túlnyomóan autoritatív konstitúció (tehát az erkölcsöknek a rendszerváltó Magyarországra is jellemző centralizált allokációja) önmagában is tünete a közjó-idealizmus válságának. Összefüggés áll fenn utóbbi és a politikum szűk keresztmetszete között: aközött, hogy a közjó (diribdarabjaiban is) az elit magasságából szüremkedik le a társadalom kiszolgáltatottabb rétegeihez, és hogy a politikum elméletileg és gyakorlatilag egyaránt az elit világa. Pedig a politikum a társadalom kötőanyaga, a reflexív közéleti viszonyulás pedig – ahogy említettem – mindenki (patetikusan szólva) elidegeníthetetlen szabadsága. Most viszont azt látjuk, hogy ezt a szabadságot a szűken értelmezett politika nap mint nap legázolja, funkcionálissá degradálja, „vasárnapivá”, vagy legföljebb reaktívvá teszi. Ha a nép, amint mondják, elfordul az „úri huncutságtól”, hát van rá valami oka, és ebben a tekintetben a demokrácia alig hozott változást a dualizmus és Horthy korához képest. Miért van ez? Elsősorban, mert nincsen *konszenzusos* „közjó”-felfogásunk, amely mindenki számára megtestesítené a befogadó politikai társadalmat.

Visszatérve most a korábbi három tudásformánkhoz, a nacionalizmust előrevéve a következőket jegyzem meg. A nacionalizmus a közös magyar identitás tekinti a közjó fundamentumának, ezen túlmenően azonban a közjóról inkább csak hallgat. Minthogy a nacionalizmusnak nincsen önálló politikai filozófiája, ez kevésbé meglepő. Tekintve, hogy Magyarországon a nacionalizmus etnicista-kirekesztő változata nem gyökeresedett meg, sőt komolyan véve ennek még a veszélye sem állt fönt egy pillanatig sem, a megmaradt, mérsékelt nacionalizmus viszont nem elég vérmes ahhoz, hogy a modern társadalmi konfliktusokat puszta naturalizmussá redukálja, a nacionalizmust komolyan senki sem tekinti a közjó forrásának. Ennek ellenére említésre méltó, mert a politikai paletta minden szereplőjét megmozgatja, ha máskor nem, a nemzeti ünnepek tájékán. Kifejezetten „nemzetietlen” közjó-fragmentumokkal ezért nemigen találkozunk.

A keresztény-konzervatív tudásforma a nacionalizmusnál jóval bonyolultabb képződmény. Olyannyira az, hogy egy ponton igazat kell adni a diszkurzív politológiának: nem is vizsgálható önmagában. Ez azonban nem válik a javára. A diszkurzivizmus mindenütt potens ideológia (és itt elsősorban a weimari Németországra, az újbaldali Franciaországra és a posztkommunista Közép-Kelet-Európára kell gondolni), ahol nem áll rendelkezésre a diskurzushoz képest transzcendens, erős tradíció vagy politikai kultúra, amely behatárolja a diskurzus mozgásterét, és nem engedi, hogy bizonyos alapvetőnek tekinthető értékek vita tárgyává váljanak. Ennek híján az történik, ami Magyarországon: hogy a jobboldali szimbolizmus kulcsszavainak (mint rend, erkölcs, közösség, múlt/tekintély) a baloldali liberalizmus kulcsszavai (szabadság, jog, egyén, jövő/értelem) adnak jelentőséget, és megfordítva. (Kivétel ez alól az elhíresült „polgár” szó, amelynek nincs baloldali megfelelője, viszont éppen ezért szimbolikus jelentése sincs – amellet, hogy történeti, szociológiai stb. jelentése persze van. A „polgár” elég világosan nem tudta sikerre vinni azt a szándékot, hogy a hagyományos szoclib-konzervatív ideológiai oppozíciót leváltva a Fidesz elképzelései szerint húzza meg a politikai ideológia frontvonalait. A baloldal nem hagyta magára kényszeríteni az új idiómát – amelyben neki, mondjuk, a proletár, a bérből és fizetésből élő, vagy az általános ember jutott volna –, a Fideszt pedig

egyelőre be nem vallott, komoly kudarc érte, amelynek jelentősége csak fokozatosan fog elválni az évek során.) A hagyományos két szótár közötti *kapcsolat* tehát inkább a koherencia, mint az egyedi megalapozás elvén nyugszik, aminek következtében a két erkölcsi világ *egyszerre* dogmatizálja és relativizálja egymást, ez azonban az elitizmussal párba állítva kiszolgáltatottá teszi a lehetséges, de reménytelenül agonisztikus közjót a közpolitikák fölötti zártkörű harcnak (a közjó visszaesik a közjavakba), és megrendíti a befogadó, résztvevői politizálás alapjait.

A közjó „szétbeszélésének” tendenciája világosan kivehető a politikai társadalmak hagyományosan legfőbb javaként tisztelt igazságosság hazai karrierjéből. Az igazságosság egykor – nagyjából Szókratész és Burke között – azt jelentette, hogy mindenkinek meg kell adni, ami elsősorban erkölcsi, másodsorban vagyoni és társadalmi állása szerint őt megilleti: a jobbnak többet, a rosszabbnak kevesebbet, és a jogot úgy kell megalkotni, hogy ennek az elvnek az érvényesülését támogassa. Ebből a – mondhatjuk – tradicionális doktrínából századunkra kétfelé ágazott el az út: részint olyan irányba, amely egyfelől explicit erkölcsi egalitarizmust, másfelől programatikus, státusegalitarizmust hirdet, de legfőképpen az erkölcs elé helyezi a jogot (ez a baloldali liberalizmus útja), részint egy olyan irányba, amely továbbra is relevánsnak tartja a jog erkölcsi kritikáját, erkölcsbölcselete azonban kevésbé (vagy máshogy nem) megengedő, és néha kifejezetten tagadja a státus (tehát vagyoni és társadalmi presztízs) egalitarizmus helyénvalóságát (ez a jobboldali út). A hagyományos igazságosság-fogalom szétesése Magyarországon is megfigyelhető. A baloldali igazságosság-felfogás vezérmotívuma az osztó-osztogató igazságosság, amelyből viszont a baloldali kormányzás – egyre kevésbé tagadható módon – fosztogató igazságosságot faragott 1994 és 1998 között. A fosztogatás elve – félreértés ne essék – nem gazdasági (ennek relevanciájáról nem tisztem beszélni), hanem erkölcsi. A baloldali-liberális igazságosságtan (vö. Rawls) elsősorban erkölcsstan, tehát a fosztogatás is erkölcsi probléma. Leszek oly elegáns, hogy a mindnyájunk által ismert, noha nyilvánvalóan nem kimerítően ismert, erkölcsellenes botrányokat – az önmaga ironiájába fordult, dezintegrálódott, korrupt igazságosság e legkézzelfoghatóbb jeleit – sem sorolom föl, és csak megemlítem, hogy az SZDSZ válságáról, amely párt nem oly régen még a baloldali liberális igazságosságkomplexum legavatottabb védelmezőjének számított ebben az országban, az egy-másfél évvel ezelőtt őszinteségi lázban még senki sem mondta, hogy nem létezik (ma már inkább), és senki sem mondta, hogy a válság ne elsősorban erkölcsi természetű lenne. Ebből is látszik, hogy a baloldali házi diskurzusban kialakult felfogás szerint az erkölcs a már tökéletesen dekonstruált, relativisztikus, kimérikus, *ergo* hatalmi beszédmód része, amely legfeljebb akkor kerekedik fölül, ha nem mennek rendjén a dolgok, egyébként meg szabadjon, uram bocsá’, egy jót röhögni rajta. Azt hiszem, nem kell külön megfogalmaznom a véleményemet erről az állásponton túl, hogy jelzem a közjóval és a szabadsággal való tökéletes összeegyeztethetlenségét.

Az igazságosság jobboldali mutánsa kezdettől a büntető igazságosságra teszi a hangsúlyt, és ebbéli törekvésében támadta az elévülést, a spontán privatizációt, a személyiségi jogok és az öröklött vagyoni jogok védelmét, a kárpótlást, és erőltette az összeférhetetlenség szigorítását, a sajtóviszonyok kiegyensúlyozását, az átvilágítási jogszabályok hatályának kiterjesztését, és – legújabbán – a Lockheed-eset apropóján kezdeményezett közbeszerzési vizsgálat kiszélesítését. A jobboldali publicisztika máig tele van a hazai liberalizmus prófétáinak viselt dolgait ragozó (mellesleg nem kevés tanulságot felvonultató) írásokkal, amelyek mellett azonban ott állnak

a voluntarista hagyományteremtés elvetélt kísérletei, és – jellemzően – az igazságszolgáltatás intézményeinek egymást érő bírálatai. A jobboldali igazságosságtan tehát, ahogy mondani szokás, igazságot akar – a jog és az igazságszolgáltatás intézményeinek ellenében. Ami azt jelenti, hogy ott is, itt is tökéletesen inkohereussé vált az igazságosság fogalma, ez azonban a dolgok természetéből következően a legkevésbé sem zavarja az urakat abban, hogy az egyiket kijátsszák a másik rovására.

És ezzel levonhatjuk a sokszor megelőlegezett következtetést: egyik fél sem volt képes kialakítani egy koherens közjó-képet, amely az ellenféllel szembeni rövid távú érdekek módosulásait kibírná. A közjó-idealizmus vagy -szimbolizmus bármely említett erkölcsi javat (szabadság, rend, osztó igazságosság, közösség stb.) képes lenne felölelni és kitüntetni, ahogy ez a hagyományos demokráciákban megtörtént, ha konszenzus övezné ezeket, és a közjó valamely meghatározása a társadalom elismert *summum bonuma*, legfőbb érdeke vagy java lenne, amely transzcendens a politikai diskurzushoz képest. De nem ezt látjuk. Így viszont nem lehet szerencsénk a szabad emberek társadalmához sem. A magyar embernek nincs társadalomképe, következésképp nincs megfelelő önképe. A magyar ember – nemcsak a politikus – következtelen és felelőtlen a társadalmával szemben, és minden mozdulatával korrumpálja a saját szabadságát.

2.

Balogh István

Társadalomelméletek és pártprogramok

Immár több mint négy évtized múlt el azóta, hogy Anthony Downs közzétette nevezetes tanulmányát a modern – hadd tegyem mindjárt hozzá: az amerikai – demokrácia gazdasági elméletéről.¹ Az időtávolság talán indokolja az alapgondolat felidézését, vagyis azt, ami a gyökereit tekintve legalább Schumpeterig visszakövethető downsi elmélet vitára ingerlő újszerűségét adta. Ez az újszerűség egyrészt – a politikai diskurzusokban már korábban felmerült – ama felfogás tudományos igazolásában és szisztematikus kifejtésében állt, melyet tézisszerűen a szerző így fogalmazott meg: „A politikai pártok a demokráciában politikájukat csak a szavazatszerzés eszközének tekintik, s ennek megfelelően alakítják ki. A hatalom megszerzésére nem azért törekednek, hogy megvalósítsanak egy előre elképzelt politikai programot, vagy hogy egy partikuláris érdekcsoport céljait szolgálják. A helyzet inkább ennek fordítottja, azaz azért készítene politikai programot és szolgálnak érdekcsoportokat, hogy hivatali hatalomhoz jussanak.”² Eszerint tehát a többpártrendszerű parlamentáris demokráciákban a politikai pártok a politikai piacnak a kínálati oldalon álló szereplői, amelyek a politikai fogyasztóként fellépő választók által támasztott keresletet minél jobban kielégítő politikai árut igyekeznek felkínálni. Másrészt viszont Downs nem tett mást, mint elméleti igazolását, modellszerű bemutatását adta annak a gyakorlatnak, ami az Egyesült Államokban a választási küzdelmek során már korábban meghonosodott. Hiszen mint McGinniss Richard Nixon 1968-as választási kampányáról szóló, már címében is kifejező könyvében írja, „megfigyelhető, hogy a reklámügynökségek már 1952 óta kísérleteznek nálunk azzal, hogy eladják az elnököket. Amikor Dwight Eisenhower 1956-ban pályázott az elnökségre, a korábbi négyéves időszakban felettébb tartózkodó álláspontra helyezkedő Batton, Barton, Durstine és Obsborn ügynökségek az egyébként is szokásos áron, azaz

¹ Downs, A.: An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *Journal of Political Economy*, 1957. LXC, 135–150. p. Magyarul: Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, 1990. szeptember, 993–1012. p.

² Downs: i. m.

minden felár hozzáadása nélkül, felvállalták a kampányra szóló megbízást. Leonard Hall a republikánusok országos elnöke ekkor mondta: ugyanügy kell eladnotok a jelölteket és programjaikat, mint az egyéb árukat.”³

Jó egy évtized múlva a helyzet annyiban változott, „hogyminden tudatosabbá és a technikai oldalt tekintve kifinomultabbá vált: a reklámszakemberek a lépcsősor alsó fokáról a legfelsőbb fokra kerültek”.⁴ Richard Nixon választási kampánya már ezt az utóbbi fordulópontot jelzi. A kezdeti sikertelen szerepléseket követően a „kreativitásáról híres reklámigazgató”, Harry Tereleaven által vezetett választási stáb kidolgozta a későbbiekben már sikeres „új Nixon” figuráját. A sikeresség kulcsát néhány egyszerű, de igen fontos elv képezte. Először annak alapul vétele, hogy „az ember természetes észhasználata az előítéletek megerősítésének, nem pedig a vélemények kialakításának irányába halad”. Másodszor, hogy „az emberek nagy többsége merő kényelmességből nem hajlandó arra az erőfeszítésre, hogy megértse, miről is van tulajdonképpen szó a választási küzdelmekben, [ezért] az érvek helyett az érzelmek jobban mozgósíthatók, s a felszínen könnyebben közvetíthetők. Harmadszor, nem feledhetjük el azt sem, hogy az emberek jobban szeretik a legendákat, az élő legendákat is, mint a politikusokról szóló alapos és tényszerű beszámolókat.”⁵

E választási stratégia amerikai eredményessége nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy később másutt is, egyre több helyen alkalmazzák: Nyugat-Európában a hatvanas évek végétől gyarapodnak a hol elismerő, hol rosszálló megjegyzések az „amerikai ízű” választási kampányokról, s a kilencvenes években a posztoszocialista országokban, sőt a legutóbbi orosz elnökválasztási kampányban is felismerhetők az új választási stratégia és politikusi szereplés kontúrjai.

Annak ellenére, hogy előbb a vietnami háborúval kapcsolatos amerikai tüntetéssorozat és polgári engedetlenség, majd a Watergate-botrány kapcsán még az Egyesült Államokban is rövid időre felsejlettek a politika piaci modelljének határai, aligha vitatható, hogy Downs és a demokrácia gazdasági elméletét tovább építő elemzők a politika (legalábbis a pártok és a választók viszonya) átalakulásának egyik tartós és a többpártrendszerű demokráciákat tekintve általános tendenciáját ragadták meg. Nevezetesen azt a tendenciát, hogy a modern többpártrendszerű parlamentáris demokráciák mindegyikében – tehát nem csupán az Egyesült Államokban – megfigyelhető, hogy a politikai társadalom tagjai a pártok politikai „árúkinálatából” azt a választási ígéret-együttest veszik meg, amely a reklámkampányok alapján a legjobbnak és a legelőnyösebbnek tűnik a számukra. Ebből következően úgy tűnik, hogy a parlamenti választásokon elért eredmény vagy eredménytelenség növekvő mértékben két tényező függvényévé válik: egyrészt az elektronikus hírközlésben a reklámidó vagy a sajtóban a reklámfelület, a terjedelem megvételére szükséges pénznek, másfelől a kommunikátorok és médiaszakértők ötletességének és szaktudásának függvényévé.

Anélkül, hogy ennek a tendenciának az erősödését elvitatnám, a továbbiakban mégis a demokrácia gazdasági elméletének egyoldalúságai ellenében fogok érvelni. Teszem ezt

³ McGinniss, J.: *The Selling of the President*. Trident Press, 1968. 20–21. p.

⁴ McGinniss: i. m.

⁵ Uo. 22–23.

abból kiindulva, hogy az elmélet érvényességének valamint alkalmazhatóságának határai Európában élesebben és nem csupán valamely hirtelen kirobbanó politikai botrány kapcsán, hanem folyamatosan jelentkeznek, ennél fogva pontosabban meghatározhatók, mint az Egyesült Államokban. Mondandómat az alábbi négy megfontolás köré csoportosítva foglalom össze:

Először: az európai politikai tradíciók és pártviszonyok az amerikai megfelelőiknél élesebb fényt vetnek a demokrácia gazdaságelméletének redukciós jellegére.

Másodszor és ezzel összefüggésben: Európában hosszú távon sem várható, hogy a politikai piac kereslet–kínálat logikája szerint felépített választási stratégia az amerikai választásokon megfigyelhető eredményességgel működjön, s az európai pártok választási pártokká alakulásához vezessen.

Harmadszor: Európában a politikai mérleg nyelvének szerepét a kevés számú jelentős pártok között nem annyira a választásoktól távol maradók, illetve kevésbé a bizonytalan választók pillanatnyi állásfoglalása, mint inkább valamely harmadik, az első kettőnél jóval kisebb párt tölti be.

Negyedszer: mindezekből következően Európában a pártprogramok alakulását nem csupán, sőt nem is elsősorban a választók úgymond mindenkori politikai-piaci kereslete, hanem jelentős mértékben a pártok által vállalt értékek, az ezekből összeállított programok, továbbá a normatív értékek megalapozásával összefüggő elméleti teljesítmények határozzák meg.

*

Említett tanulmányában Downs a választói magatartás modelljének felvázolása során abból indul ki, hogy a választó racionális magatartást követ. A racionális választói magatartás pedig – véli a szerző – azt jelenti, hogy a választó a szavazatát a számára leghasznosabbnak tűnő kormányzat kiválasztásának eszközeként használja fel. A modell további eleme magát a választási szituációt mint egyedi aktust írja le, amelynek során az említett kalkuláció mellett az informáltság mértéke játszik meghatározó szerepet. E modell szembeszökő vonása kettős redukcióként jellemezhető. A modell ugyanis egyrészt azáltal, hogy a racionális választói magatartást a stratégiai racionalitásra redukálja, a választói magatartásból kiiktatja az értékracionális, a normatív és a tradícióhoz kapcsolódó szempontokat. Másrészt azáltal, hogy a választást a szavazófülke szituációjára korlátozza, a választót kiszakítja a szociális-kulturális háttéréből, környezetéből. Ha tehát eltekintünk attól az egyébként egyáltalán nem mellőzhető körülménytől, hogy az amerikai választók egy jelentős része családi tradíció vagy értékrendszer alapján hagyományosan stabil republikánus vagy demokrata szavazó, s csak a szavazóknak arra a táborára gondolunk, amely a két párt között „ingázva”, vagy éppenséggel a választásoktól távol maradva végül is valóban a mérleg nyelvének szerepét tölti be, akkor tekinthetjük megközelítően érvényesnek Downs modelljét. Másként fogalmazva: az említett modell az amerikai politikai tradíció szelektív felfogására és csupán az elmélet szempontjából releváns amerikai választási szokásokra van szabva. Ugyanis csupán a bizonytalan választók sajátos mérleg-szerepe, a két nagy párt stabilitása és egymáshoz való viszonya, a pártprogramok viszonylagosan állandó szerkezete, témái és az alapvető konszenzuselemek viszonylag nagy száma teszik megengedhetővé olyan erősen leegyszerűsített elméleti modell felvázolását, amelyben nem kapnak helyet a pártok hagyományos választói. Tehát *előfeltételezve* a választási

témák ideológiamentes „tárgyszerűségét”, a két párt támogatottságának hozzávetőleges kiegyenlítettségét, továbbá e labilis helyzetben döntő szerephez jutó pártkötelezettségektől mentes választók viszonylag nagy számát, valamint az árureklámok iránti fogékonyságát, Downs modellje működőképesnek bizonyulhat.

A nem kellőképpen tisztázott előfeltevések következménye az, hogy a választások és a pártok működésének piaci modellje és ezen belül a kereslet–kínálat reláción alapuló racionális választói magatartás kialakulása az Egyesült Államokban úgy jelenhet meg, mint az amerikai politikai és életmódbeli tradíciók további magyarázatra nem szoruló következménye és magától értetődő folytatódása. Az európai politikai tradícióban és jelenkori politikai térképén azonban a modell érvényességének ezen előfeltételei közül döntő elemek hiányoznak. Ezért azután Európában, ahol a modell az amerikaitól eltérő politikai tradíciókkal ütközik, a kereslet–kínálat modelljének a választói magatartásra gyakorolt hatásait nem elegendő magától értetődő folyamatként konstatálni, hanem – e hatás jellegét, dinamikáját és lehetőségeit – a politikai tradíció változásának egyidejű elemzésével lehet csak feltárni.

*

Az európai politikai tradíciónak a jelenlegi szempontból legmarkánsabb vonása a világnézeti politikai pártoknak a legutóbbi időkig tapasztalható erős dominanciája, melynek több körülmény együttes fennállása adhatja magyarázatát. Az európai pártok történeti kialakulását összefoglalóan tárgyalva Hülvely István kollégánk egyik legfontosabb funkcióiként említi, hogy „a cselekvés egy-egy nagy elvét reprezentálják”,⁶ Klaus von Beyme pedig az európai pártok ideológiai kötődésének folyamatosságát hangsúlyozza.⁷ E pártforma legtipikusabb, ámbátor korántsem kizárólagos megvalósítói a szociáldemokrata pártok, legszélsőségesebb képviselői pedig a kommunista illetve az etnonacionalista pártszerveződések voltak. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy a világnézeti pártoknak döntő szerep jutott abban, hogy a pártstratégiával (nem is csak a legszorosabban) összefüggő elméleti, társadalomfilozófiai diskurzusok – szemben az amerikai pártszerveződéssel – fennmaradtak és folyamatosan zajlottak a pártok politikai keretei között. Mindenesetre: az európai politikai térképen egyrészt a világnézeti, nemzeti-nacionalista és emancipatorikus, másrészt a mozgalmi pártok uralták a terepet egészen a legutóbbi időkig, s csak az elmúlt néhány évtizedben kezdtek jelentősebb szerephez jutni más típusú pártszerveződések is. Ezért tehát, ha a politikai piac hatásának és a közvélemény-pártok térnyerésének okait kutatjuk, akkor mindenekelőtt arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy mi az oka az európai világnézeti, illetve a világnézetekhez kapcsolódó pártok illetve pártprogramok hanyatlásának.

Ha a kérdésre válaszolni akarván közelebbről szemügyre vesszük a világnézeti pártok programjait, akkor azt mondhatjuk, hogy szerkezetét tekintve hierarchikus felépítésű programokról van szó. A programok háttérében ugyanis határozottan kibontakoznak valamely átfogó társadalom- vagy történetfilozófia körvonalai, melyek a pártideológia alapjául szolgálnak. Ez a kapcsolat a pártideológia és a társadalom- és történelemfilozófia között egyrészt tartalmi, másrészt perszonális. Ez utóbbi korántsem kizárólag, de legtisztább

⁶ Hülvely I.: *Az európai pártok fejlődésének története*. 1997. /Villányi úti könyvek./

⁷ Beyme Klaus v.: *Parteien in westlichen Demokratien*. Piper, 1982.

formában akkor fejeződik ki, amikor nem csupán és nem kizárólag közvetlen együttműködés áll fenn a pártideológus és a „szakfilozófus” között, hanem e két terület gyakran – habár természetesen korántsem szükségképpen – egy és ugyanazon politikai vezető személyiség, teoretikus és gyakorlati munkásságának összekapcsolódó részeként jelenik meg. Az ebből a helyzetből adódó viták és elméleti teljesítmények programformáló igényét és hatását aligha lehetne Lukács György húszas–harmincas évekbeli munkásságánál szemléletesebben bemutatni.⁸ Nem csupán az látható be, hogy az elmélet, az ideológia és politika eme szoros kapcsolata, összefonódása ismétlődően felidézi a párton belüli hierarchia megmerevedésének, s ezen belül a pártvezér erős dominanciájának veszélyét. Ezen túlmenő, a társadalomfilozófia művelésére és intézményrendszerére is kiható következmény az, hogy a politika és az ideológia, a politikai gyakorlat és a társadalomfilozófia kapcsolatának párton belülré helyezése – mintegy az elmélet túlpolitizáltságának ellensúlyaként – hozzájárulhat a politikai gyakorlattól távol eső, elvont társadalomelméleti munkálkodás szerepének növekedéséhez és folytatásához a pártoktól független tudományos műhelyekben és oktatási intézményekben. Elmélet és gyakorlat kapcsolódása így válik az európai elméleti diskurzusok alapproblémájává, szemben az Egyesült Államokkal, ahol – mint már Tocqueville megjegyzi – a társadalomelméleti gondolkodás gyakorlati orientáltsága az amerikai kulturális minta alapszerkezetéből ered, s ahol ennek következtében a gyakorlati alkalmazás nem a pártok kiváltsága, s így ott az európai értelemben vett világnézeti pártoknak elve nem jut mozgástér.⁹

E nagyon is vázlatos jellemzés alapján annyi megállapítható, hogy programjaik és stratégiáik szerkezetére nézve a világnézeti pártokat az utóbbi időszakban két döntő jelentőségű megrázkódtatás érte. Ezek egyike az átfogó, a társadalmat totalitásként megragadó, valamint a történelmet egységes fejlődési folyamatként interpretáló filozófiák illetve nagy elméletek korszakának lezárulása. A változások másika pedig a társadalomra vonatkozó elméleti és filozófiai koncepciók valamint a politikai praxis közötti közvetlen kapcsolat felbomlása. Ez alkalommal nincs idő arra, hogy utánajárjunk e fejlemények okainak. A következmények azonban megemlítendőek. Mindenekelőtt az, hogy a világnézeti pártok pártprogramjai mögött elhalványultak, majd mindinkább szertefoszlottak a politikai stratégia kialakításához nélkülözhetetlen elméleti-filozófiai társadalom- és történelemképek, melyekre korábban a pártstratégiák és a pártprogramok épültek.

Ez nem csupán a történelemfilozófia sokak által elemzett hanyatlásával,¹⁰ hanem maguknak

⁸ Erről maga Lukács György számol be legrészletesebben – főként a *Történelem és osztálytudat* valamint a „Blum-tézisek” körüli viták kapcsán – megemlítve a „lenini kritika” politikai következményeit is. Lukács nyílt őszinteséggel ír a tanulmányok révén felvállalt politikai feladatról, valamint az elméleti kérdésekben politikai eszközökkel kikényszerített önkritikáját követő intellektuális és tudományos dilemmákról és válságról. Lukács Gy.: *Utam Marxhoz*. II. köt. Magvető, 1971 [1957]. 9–14, 301–315.

⁹ Tocqueville, A.: *A demokrácia Amerikában*. Gondolat, 1983. 366–374. „Mindebből nem következik – teszi hozzá Richard Münch az európai és az amerikai kulturális mintákat összehasonlító munkájában –, hogy az általános eszmék, elméletek nem játszanak szerepet Amerikában. Azt azonban el lehet mondani, hogy az általános eszméket és elméleteket Amerikában csupán gyakorlati relevanciájuk szempontjából értékeli, következésképpen többnyire nem önmaguk dolgozzák ki, hanem inkább Európából importálják, és tesznek kísérletet gyakorlati alkalmazásukra (Münch, R: *Die Kultur der Moderne*. Band 1. Suhrkamp, 1986. 284–285.).

¹⁰ Egyik legutóbbi, mély elemzésre példaként vö. Sloterdijk, P: *Kritik der zynischen Vernunft*. I–II. Suhrkamp, 1999 [1983].

a pártprogramoknak az átalakulásával párhuzamosan bekövetkező fejlemény, melynek legszemléletesebb példaként említhetjük a Német Szociáldemokrata Párt 1959-es Godesbergi Programja által hozott fordulatot. Ebben az „SPD ideológiamentes néppártként jelenik meg, mely a demokratikus szocializmus, a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás alapvető értékeit képviseli, s a termelőeszközök állami tulajdona, valamint a tervgazdaság programja helyett a gazdasági hatalom ellenőrzésére, a dolgozók részvételi jogának képviseletére és megvalósítására törekszik”.¹¹ A szociáldemokrata tradíció megszakításának radikalizmusát túlértékelve a hagyományos baloldal persze az értékek és érdekek képviseletének teljes feladását panaszolta: „nem jobboldaliak vagy baloldaliak, hanem modern szociáldemokraták akarnak lenni”.¹² Azonban már a fordulatot megfogalmazó dokumentum (Godesbergi Program) címe is azt fejezi ki, hogy nem a programalapú pártpolitika feladásáról van itt szó, hanem a programelemek egységét megteremtő ideológiai „szövedék” szétfoszlásáról és elillanásáról: az SPD ideológiai pártból nem választási, hanem programpárttá alakult át. A programpárttá alakulás persze alapvető irányváltást és a múlttal való szakítást jelentett az SPD politikájában, s ennyiben érthető az új irányvonalnak a kortársak általi jellemzése. Mindazonáltal erősen eltúlzott értékelésről van szó. Az ideológiamentesség ugyanis nem jelent egyben értékmentességet, a fennálló politikai és gazdasági berendezkedéssel szembeni kritikátlanságot, s nem jelenti a hagyományos politikai tagoltság teljes megszűnését sem. Az SPD által elfogadott értékek és alapelvek rangsorolása érdek- és politikai irányt kifejező preferenciákat foglal magában.¹³ Következésképpen – figyelembe véve az újabb programvitát is – aligha feltételezhető, hogy Európában a programpártok kialakulásával akadálytalan út nyílt a politika piaci logikája előtt, s nincs szó arról sem, hogy a valamikori világnézeti pártok – ha kerülő úton is – végül mégiscsak az amerikai típusú pártrendszerhez közelednének. Bizonyosnak látszik, hogy az európai és az amerikai pártok közötti közös vonások kétségkívüli jelentkezése és erősödése ellenére markáns különbségek maradnak fenn továbbra is az európai és az amerikai pártok, illetve pártprogramok felépítése között. Európában ugyanis a világnézeti bázis elolvadása nem csupán és nem elsősorban a politikai piac mechanizmusai előtt, hanem a politikai tradíció átfarmálódása, nevezetesen az egyes pártprogramok belső értékpluralizmusa előtt nyit utat.

*

Ami a folyamat elméleti oldalát illeti, a fő tendenciát általában a politikai stratégia háttérül szolgáló filozófiai tradíció és ezen belül különösképpen a társadalom- és történelemfilozófia hanyatlása és az egymásnak ellentmondó tendenciák együttes, egyidejű elismerésén alapuló társadalomelméleti megközelítés kiformalódása képviseli. E változás elméletitörténeti horderejének bemutatására igen sokféle elméleti folyamatot és vitát kellene felidézni, így – egyebek mellett – érintenem kellene a filozófia megszűnésének téziséből a posztmodern jelentkezéséig

¹¹ Programmdiskussion: Die Sozialdemokratie nimmt Abschied von sich selbst. 1959. nov.

¹² Zeuner, B.: Bricht die SPD mit der Arbeiterbewegung? *IG Medien Forum*, 1999/6–7.

¹³ Érvényes ez az újabb – a néppárt jelleg további megerősítésének irányába mutató – programvita során is. Vö. Veränderungen in der SPD – Konsequenzen für die Positionierung der PDS. In *Rot mit Zukunft. Programmkommission Dokumente Forum*. 2000; továbbá: Program-Streit in der SPD. Kritik an Scharping. *Die Welt*, 23. August, 2000.

nyomon követhető tendenciákat, melyre ennek az előadásnak a keretei között nincs mód.¹⁴ Ezért csupán a pártprogramok alakulásával összefüggően két, a mi intézetünk elméleti munkacsoportjának programjához kapcsolódó törekvést említek, egyrészt a politika diskurzus elméletének eredendő pluralizmusát, másrészt a társadalomelmélet önállósulásának folyamatát.¹⁵ Ennek alapján most mindössze arra szeretnék utalni, hogy az európai filozófiai tradíció helyébe lépő diszkurzív, kommunikatív, posztmodern és új-modern társadalomelméleti megközelítés egyfelől szakít az Európában mindeddig otthonos átfogó történelem-, illetve társadalomfilozófia hagyományával. Másrészt *ehelyett* ugyanezek az irányzatok a modern kultúra – esetünkben a politikai kultúra – egymástól eltérő elemeinek, normáinak, értékeinek, intézményeinek e kultúrán belüli helyzetére, perspektívájára és jellegére nézve tesznek fel megalapozott vagy a megalapozás igényét kifejező kérdéseket. S miközben a nagy átfogó filozófiai-elméleti doktrínák feloldódnak, azonközben egyre világosabban jutnak felszínre az egyes koncepciók politikai-ideológiai relevanciái. Ilyen politikai szempontból releváns kérdések tehetők fel, illetve fogalmazódnak meg többek között például az igazságosság, a közjó, a szabadság, az egyenlőség, illetve egyenlőtlenség, az alapjogok, a stabilitás és biztonság, az alapvető javak, a konszenzus és konfliktus tekintetében. A gyakorlati irányba orientált elméleti kérdésfeltevések és álláspontok a modern politikai kultúrában folyamatosan jelen lévő liberális, baloldali-republikánus és keresztény-konzervatív politikai-ideológiai pozíció mentén formálódnak tovább és szembesítődnek egymással a jelzett társadalomelméleti elemzésekben is.

Az ezekből az álláspontokból kiinduló elméleti megközelítések közötti eltérésre és kapcsolódásokra kellő betekintést nyerhetünk, ha szemügyre vesszük az igazságosságról és ezzel összefüggésben felmerülő egyéb erkölcsi és politikai kategóriákról az elmúlt években John Rawls, Jürgen Habermas és Otfried Höffe között kialakult vitát.¹⁶ Az álláspontok részletes bemutatását kényszerűen mellőzve itt csupán arra utalhatunk, hogy a viták legfontosabb következménye a nézetek markáns politikai, ideológiai és politikaelméleti alapjainak kölcsönös kibontása és bemutatása.

Különös módon azonban az elméleti álláspontok politikai-ideológiai „lelepleződése” mégsem hozza közelebb az elméleti álláspontok képviselőit a pártokhoz és a pártpolitikákhoz. Sőt azt mondhatnánk, hogy az elméleti diskurzusok a pártpolitikusok számára zavarba ejtő konzekvenciákkal járnak. Ezek közül legfontosabbként említhetők:

Először az a felismerés, hogy miközben a pártok a választási eredményeik alapján a kormányzati hatalom és a parlamenti többség megszerzésével igényt formálnak arra, hogy meghatározó módon gyakoroljanak alakító hatást nemcsak a politika szférájára, hanem a gazdaság, a kultúra, az életforma, röviden: a társadalom életének legszélesebb területeire,

¹⁴ Erről részletesen vö. Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek*. Balassi Kiadó, 2000.

¹⁵ Példaként: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Józsefvég Kiadó, 2000.

¹⁶ Természetesen a vita akárcsak vázlatos áttekintésére sincs ez alkalommal mód. Csupán utalást lehet tenni a vitát összefoglaló néhány munkára (pl. Norman Daniels: *Reading Rawls*. Stanford University Press, 1975/1983; Wilfried Hinsch [Hrsg.]: *Zur Idee des politischen Liberalismus*. Suhrkamp, 1997; Otfried Höffe: *Politische Gerechtigkeit*. Suhrkamp, 1989; *Kategorische Rechtsprinzipien*. Suhrkamp, 1995). A Habermas és Rawls közötti vitáról szóló összefoglaló áttekintésre lásd Balogh István: A (posztklasszikus) modernség két koncepciója. Habermas és Rawls vitájához. *Világosság*, 1999/4.

azonközben maga a választási demokrácia, melynek ők a megtestesítői, a társadalom politikai életének egyre inkább csupán egyik részterületét jelenti. A részvételi demokrácia és a demokrácia jogi-intézményi dimenziói egyre inkább elszakadnak a választási demokrácia működésétől. Ez a pártok hatalmi ambíciói és tényleges társadalmi elismerése, a pártok és a társadalom közötti folyamatosan növekvő feszültségek forrásává válik. A társadalmi elismertség tekintetében a pártok egyre inkább kiüresednek.¹⁷

Másodsor: az állampolgárok felelős és öntevékeny politikai aktivitása növekvő mértékben a pártokon kívülre, az állampolgári kezdeményezés alapján szerveződő alternatív és polgári engedetlenségi mozgalmakra helyeződik át. E mozgalmakban az állampolgárok a pártokat megkerülve közvetlenül az állammal, illetve annak egyes intézményeivel lépnek erkölcsi szempontból motivált cselekvő politikai kapcsolatba. Következésképpen: miközben az egyre inkább „erkölcsmentesített” választási demokrácia a gazdasági és piaci racionalitás alapjaira helyezkedik, azonközben a politikai cselekvés és a politikai legitimitáció erkölcsi dimenzióit a mozgalmakat magába foglaló, a „parlamentáris komplexumba” közvetlenül, a pártrendszert kiiktatva becsatoló „civil társadalom” veszi át.¹⁸

Harmadsor: a társadalmi mozgalmak – külön említendő: a polgári engedetlenségi mozgalmak – sajátos erkölcsi tartalommal bírnak, és sajátos elméleti perspektívát foglalnak magukban. Egyrészt az állami erőszakhoz való viszonyban: az állam részéről gyakorolt jogszerű erőszakkal szemben a demokrácia erkölcsi alapelveit állítják. Így a polgári engedetlenség kriminalizálása a demokrácia alapelveit fenyegető lépéssé válik. Másrészt: a mozgalmak nem koherens és elméletileg kidolgozott társadalomideál megvalósítását, hanem jól meghatározott, erkölcsi-politikai alapelvek érvényesítését tűzik célul maguk elé.¹⁹

Végül negyedsor: az elméleti fejlemények a pártpolitikák szempontjából azzal az előnnyel járnak, hogy az egyes pártok programjai elméleti szempontból egymáshoz képest inkoherens elemeket foglaljanak magukba. Így a nagy politikai tradíciók alapján álló pártok előtt megnyílik az út, hogy célokat, programelemeket, ideológiai részeket vegyenek át a hagyományosan ellenfeleiknek számító pártoktól, tradícióktól. A következőkben ez utóbbi feltűnő és különös jelenség néhány összefüggését szeretném érinteni.

Megítélésem szerint a politikai szempontból releváns kategóriák, értékek és normák megalapozását célzó, egymástól eltérő társadalomelméleti konstrukciók és a közöttük folyamatosan zajló viták legfontosabb eredménye az, hogy az európai politikai kultúrának ezeket az elemeket egyaránt hozzáférhetővé teszik a különböző politikai tradíciókhoz kapcsolódó pártok számára. Másként és drasztikusan fogalmazva: a különböző társadalomelméleti konstrukciók megnyitják az utat a pártok számára az értékpluralizmus befogadására és programba foglalására.

¹⁷ Beck, U.: *Die Erfindung des Politischen*. Suhrkamp, 1993.

¹⁸ A civiltársadalom eme új értelmezésére (a *Zivilgesellschaft* fogalma a korábbi *bürgerliche Gesellschaft*, illetve *civil society* helyett) lásd Habermas, J.: *Faktizität und Geltung*. Suhrkamp, 1992. VIII. fejezet (Zur Rolle von Zivilgesellschaft und politischer Öffentlichkeit), 468–540. p.

¹⁹ Vö. Rawls, J.: *Az igazságosság elmélete*. Osiris, 1997. 55. §.

Ez a változás áll a háttérben annak, hogy a valamikor erősen monologikus programok megvalósítását hirdető európai politikai pártok programpártokként vagy/és néppártokként fellépve jóllehet nem valamely meghatározott egyetlen érték, norma, feladat vállalása vagy elutasítása tekintetében különböznek egymástól, de nem is egyszerűen a konkrét célokkal üzletelve „szolgálják ki” választóikat. Ehelyett átjárást találva az egyes politikai és ideológiai doktrínák között, az eredetileg legkülönbözőbb politikai tradíciókhoz tartozó elemekből összeállított programokkal lépnek választóik elé. Eltérés és különbség van azonban közöttük az egyaránt elismert értékek rangsorolásában. A pártprogramok eme értékpluralizmusa talán leglátványosabban a korábban egymást kizáró programjelzők – mint például a szociális és liberális, liberális és konzervatív, keresztény és szociális stb. – összekapcsolásában fejeződik ki. Ugyancsak az elméleti háttér változásával függ össze, hogy az értékek, normák, feladatok rangsora is variábilissá vált: az ideológiai tradíció, a szociális kapcsolatok hagyománya mellett például a gazdasági teljesítmény ösztönzése, a stabilitás megőrzése nem kevésbé lényeges – sőt időről időre domináns – rangsorképző tényezőként szerepel az egymástól igencsak távol eső tradíciót magukénak valló pártok programjában. Így fordulhat elő, ami a korábbi időszakban elképzelhetetlen volt, hogy például szociáldemokrata pártok felvállalhatják – s válsághelyzetekben gyakorta fel is vállalják – a szociális kiadások megkurtításával járó reformprogramok megvalósítását.

Korábban utaltam arra, hogy az eddigiek az elmélet és a pártprogramok kapcsolatának csupán az egyik oldalát érintik. A másik oldalról szólva vissza kell térnem ahhoz a körülményhez, hogy a korábban említett szerzők közül például sem Rawls, sem Habermas, sem Höffe nem pártpolitikus, és nem is vállalnák ezt a címkét. Ez a körülmény is utal a társadalomelméleti munkálkodás és a pártprogramkészítés közötti „munkamegosztás” fokozatos intézményesülésére. Vagyis arra, hogy a modern kultúra politikai szempontból releváns elemeinek különböző koncepciók szerinti társadalomelméleti megalapozása azzal a következménnyel jár, hogy ezek az elemek immár a különböző tradíciók alapján álló pártok számára egyaránt hozzáférhetőkké váltak. Ebből azonban nem csupán az elméleti, illetve ideológiai tradíciókkal, hanem közvetlenül a pártprogramokkal kapcsolatban is adódnak következtetések: egyfelől a társadalomelméleti megalapozás nem tekinthető egyben pártprogrammunkálatnak is, másfelől pedig ez a szerkezet tehermentesíti a pártprogramok készítőit, felmentvén őket a program – és főként a program háttéréül szolgáló pártstratégia – elméleti megalapozásának kötelezettsége alól. A pártprogramok készítőinek immár nem kell egyben teoretikusoknak is lenniük: feladatuk az értékek, célok, normák, tennivalók közötti sorrendnek az adott helyzethez igazodó kialakítása. E munkamegosztás tehát nem jelenti az elmélet és a pártok közötti kapcsolatok teljes hiányát, hanem azt, hogy a pártoknak – miközben nem kényszerülnek arra, hogy elméleti szempontból koherens, összefüggő választási programokkal lépjenek fel – mégiscsak lehetőségük nyílik önreflexióra, vagyis a párttradícióhoz való viszonyuk újradefiniálására.

*

A (politikai) praxis és a (politika)elmélet felerősödő intézményes különválása nem tekinthető az elmélet és gyakorlat közötti hagyományos probléma strukturális lenyomatának. Már annál fogva sem, hogy az átfogó, totalizáló elméleti-filozófiai rendszerek korának lezárulása az elmélet és a gyakorlat szétválasztódásával szemben ható ellentendenciák forrásává válik. Bizonyosak lehetünk abban, hogy a politikaelmélet és a politikai filozófia újabb keletű, leginkább az utóbbi egy-másfél évtizedben tapasztalható felívelése – legalábbis Európában – egyaránt összefügg mind a pártprogramok egyes elemeihez kapcsolódó elméleti diskurzusnak a politikai pártok keretein kívülre helyeződésével, mind pedig a társadalomelméleti, társadalomfilozófiai munkálkodás imént említett átalakulásával. Ez utóbbi esetben: az elméleti munkálkodásnak az elfordulásával a nagy elméleti rendszerépítéstől a (politikai) gyakorlatban is működőképes (vagyis politikailag képviselhető és megvalósítható) alapelvekhez. Ez a kettős folyamat egyúttal némi magyarázatul szolgálhat arra is, hogy az említett újabb keletű politikaelméleti és politikai filozófiai érdeklődés nem az elsősorban empirikus kérdésként felfogott pártproblematika, hanem egyrészt az alternatív mozgalmak, másrészt az intézményesítés normatív elveinek kidolgozása és megalapozása iránt nyilvánul meg. Következésképpen: elmélet és gyakorlat viszonyának újból felszínre kerülő problémája a mai politikaelméleti és politikai filozófiai kérdésfeltevésnek is egyik centrumát alkotja. A következőkben az intézetünk elméleti csoportjában folyó vitákhoz is kapcsolódva négy (pontosabban kétszer két) koncepciót említek, melyek e centrális kérdés megoldására szolgáló kísérleteknek tekinthetők.

*

I. Kollégánk, Béndek Péter tanulmányainak logikai szerkezetében állandó elemként van jelen az a megfontolás, melyet mostani előadásában a közpolitikákra vonatkozó reálpolitika és a közjó-idealizmus kettősségeként fogalmaz meg.²⁰ E tézis általánosabb formában a következőképpen lenne kifejezhető: a reálszféra és az ehhez képest transzcendens elméleti szint között nincs okvetlenül egyértelmű kölcsönhatás és megfelelés, noha az sem jó, ha a kettő folyamatosan divergál egymástól. A reálpolitika és az elméleti (diszkurzív) szintre emelt politika közötti különbségre értelmezve e tézis azt jelenti, hogy a kettő közötti megkülönböztetés kérdése a politikatudomány lehetőségéig, illetve lehetetlenségéig elvezető alapvető kérdés. Hiszen egyrészt az elvek megalapozhatóságának kérdései az elméleti munkálkodás eredményeként tisztázhatók, másrészt az elvek alkalmazásának feltételei a gyakorlati politika terepnumát alkotják. E tézissé kiélezett és tudományelméleti problémává emelt formájában kollégánk álláspontja a kanti és az arisztotelészi filozófiai tradícióra egyaránt támaszkodó „gyakorlati metafizika” körüli módszertani vitához kapcsolódik. E vita keretein belül két álláspont kikristályosodása követhető nyomon, melyek egyikét a gyakorlati metafizika erős programjának, másikát a gyakorlati metafizika gyenge programjának nevezhetjük.

I/1. A gyakorlati metafizika erős programja markáns képviselőinek – mindenekelőtt Karl-Otto Apelnek és Otfried Höffének – az álláspontja szerint a cselekvés, különösképpen pedig a politikai cselekvés normatív (erkölcsi) elvei és értékrendszere eleve adott általános

²⁰ Béndek P.: Közjó és politikai szabadság a rendszerváltó Magyarországon.

érvényű elvek. Ezek az elvek azonban nem valamely, az emberi lét vagy a történelem felett álló elméleti-metafizikai (transzcendentális) világhoz tartoznak, hanem éppenséggel vagy valamely általános antropológia (Höffe), vagy a kommunikáció (Apel) szférájából emelhetők ki, illetve e szférában alapozhatók meg. Így azután Apel a transzcendentális pragmatika elvei alapján,²¹ Höffe pedig a történeti antropológia meghatározásaiból kiindulva²² definiálja azokat az alapelveket, melyekre építve a demokratikus jogállam keretei között valamely politikai cselekvés normatív-programmatikus elemei kialakíthatók.

I/2. A gyakorlati metafizika gyenge programja – melyet legerőteljesebben, habár egymással is vitázva, John Rawls, Jürgen Habermas és Richard Münch képvisel²³ – a cselekvés (ezen belül az intézmények, viszonylatok változtatását célzó politikai cselekvés) normatív elveit közvetlenebbül kapcsolja valamely történelmi helyzethez vagy egy meghatározott társadalmi berendezkedés alapstruktúrájához. Következésképpen egyfajta változtató kölcsönösséget, sőt cirkularitást feltételez a gyakorlat és a gyakorlatot orientáló elvek között. Másképpen fogalmazva: a gyakorlati metafizika gyenge programja értelmében tudomásul kell vennünk, hogy a cselekvéseinket orientáló alapelvek mindenkor meghatározott történelmi és társadalmi helyzetből emelkednek ki, illetve valamely meghatározott kulturális tradíció elemei. Egyúttal azonban ezek a normatív elemek az elméleti munkálkodás eredményeként reflektált generalizációknak tekintendők, melyek éppen ennél fogva konstitutív jelleget adnak cselekvéseinknek.

A gyakorlati metafizika mindkét programja a demokratikus jogállam normatív elveinek (igazságosság, egyenlőség, szabadságjogok, emberi méltóság) megalapozásán fáradozik, s felteszi, hogy e normatív elveket a modern demokráciákban valamennyi politikai pártnak, mozgalomnak (persze nem feltétlenül valamennyi elv egyenlő hangsúlya mellett) képviselnie kell, továbbá pedig, hogy az intézmények működésében és az egyének magatartásában ezeknek az elveknek mind teljesebben (azaz folyamatosan növekvő mértékben) érvényesülniük kell. Ily módon a programpártok a gyakorlati metafizika elméleti koncepciói révén erős támogatást és megerősítést kapnak.

II. Az előzőektől eltérő alapokon áll az intézetünk elméleti csoportjából érkezett másik előadás, melyet Szabó Márton kollégánk készített.²⁴ Csakúgy, mint más írásaiban, kollégánk ez alkalommal is általában a diskurzus, különösképpen pedig a politikai diskurzus konstitutív (tagoló és dinamizáló) szerepét emeli ki. Annál fogva, hogy a politika diszkurzív elmélete a politika szféráját a diskurzus fogalma révén a pártpolitikánál eleve tágabb körben, politikumként értelmezi, közvetlenül kapcsolódik a politikaelmélet és a politikai filozófia korábban említett azon tendenciáihoz, amelyek neutralizálják (vagy legalábbis nem tekintik a legfontosabbnak)

21 Apel, K.-O.: Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft und die Grundlagen der Ethik. In uó: *Transformation der Philosophie*. Bd. II. Suhrkamp, 1973. 358–435. p. Továbbá: Apel, K.-O.: Normative Begründung der Kritischen Theorie durch Rekurs auf lebensweltliche Sittlichkeit? Ein transzendentalpragmatisch orientierter Versuch, mit Habermas gegen Habermas zu denken. In Honneth, A. – McCarthy, Th. – Offe, C. – Wellmer, A. (Hrsg.): *Zwischenbetrachtungen. Im Prozeß der Aufklärung*. Suhrkamp, 1989. 15–65. p.

22 Höffe, O.: *Ethik und Politik*. Suhrkamp, 1979; *Politische Gerechtigkeit*. Suhrkamp, 1989.

23 Vö. Rawls, J.: *A Theorie of Justice*. Harvard Univ. Press, 1971; Habermas, J.: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd I–II. Suhrkamp, 1983; *Faktizität und Geltung*. Suhrkamp, 1992; Münch, R.: *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft*. Suhrkamp, 1991; *Globale Dynamik und lokale Lebenswelten*. Suhrkamp, 1998.

24 Szabó M.: A diszkurzív politológia lehetősége és „lehetetlensége”. Válasz bírálóknak.

a pártok szerepét a politika szféráján belül. Ennek az álláspontnak a másik oldala az, hogy az így felfogott politikum területe teljességgel nélkülöz mindenfajta „metafizikai” dimenziót, s ennyiben szűkebben értelmezi azt, mint a gyakorlati metafizika paradigmája. Ugyanakkor azonban a politika diszkurzív elmélete átfogóbb elméleti alternatívák kereteibe illeszkedik: a proceduralizmusnak a posztmodern által képviselt erősebb programja és a deliberatív demokrácia koncepciójaként kikristályosodó gyengébb programja mentén tagolódik tovább.

II/1. A diszkurzivitás erős programját talán legvilágosabban megfogalmazó F. Lyotard úgy véli, hogy a metafizikus filozófia és az átfogó elméletek hanyatlása egybeesik a „beszédaktusokon átívelő” metadiskurzus lehetetlenségével, s ezzel elvitatja mindenfajta legitimáció és konszenzus transzcendens megalapozhatóságát is. Ami fennmarad, az nem több, mint „a nyelv elemi részeinek pragmatikája”. Mivel pedig csupán egyetlen dolog kétségbevonhatatlan, mégpedig maga a mondat, ezért nincs semmiféle alapja a gondolkodói identitás megmentésére irányuló kísérleteknek sem.²⁵ Jelenlegi témánk szempontjából Lyotard téziséét úgy interpretálhatjuk, hogy a diskurzus mondatainak egymást követő sorrendjéből nyomon követhető linearitásban oldódik fel, veszti el értelmét és lehetőségét mindenfajta struktúra, legitimációs, megalapozó elméleti kísérlet, a cselekvés szempontjából előzetesnek vagy transzcendensnek tekinthető normatisztázó próbálkozás.

II/2. A diszkurzivitás gyenge programja egyrészt kitágítja a diskurzus fogalmát, és mint az eljárások egyik formáját, kinyitja a proceduralitás irányába, másrészt ennek következtében úgy tekinti, mint (a technikai eljárások, szimbolikus műveletek [operációk] vizsgálódások, döntések mellett) a procedurális racionalitás egyik formáját.²⁶ A deliberatív demokrácia koncepciója e gyenge program „episztemikus proceduralizmusának” alapvető elveit követő politikaelméleti kísérletnek tekinthető. A politika az állampolgárok közös ügye, mely ennél fogva magától értetődően nyilvános, a piac szabályaira nem lebontható állampolgári elkötelezettséget, konszenzuskészséget és ennek megfelelő elvek elfogadását, illetve kialakítását feltételezi. Alapvető fogalmaknak tekinthetők: a pluralizmus, a fórum, a dolgok közös megtárgyalása és mérlegelése, a döntésben való közreműködés, a politikai közösség.²⁷ A diszkurzivitás gyenge programja, illetve a deliberatív politika koncepciója az állam és az állampolgárok közötti folyamatos és nyilvános eszmecserét, a közvetlen demokrácia kiépítését és működését tekinti a modern alkotmányos demokrácia alapvető politikai berendezkedésének.

Ami viszont a politikatudomány perspektíváit érinti, a fentiek alapján elmondható, hogy az elmúlt időszakban, különösen pedig a legutóbbi évtizedben erőteljes törekvések indultak a politikatudománynak a piaci mechanizmus modelljére alapozó redukciós felfogása, továbbá a tudományág alapvető problémáinak eliminálását hirdető erős diszkurzív (posztmodern) program ellenében. Ugyanakkor a helyzet összetettebb annál, hogy a praxis és az alapelvek, a gyakorlati és a teoretikus szféra kettősségében eleve megtalálhatnánk az igazolást a politikatudomány létre és alapelveire nézve. Ugyanis – a konkrét példánknál maradva – egyrészt kétségtelen,

²⁵ Lyotard, F.: A posztmodern állapot. In Jürgen Habermas – Jean-François Lyotard – Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. Századvég–Gond, 1993. Továbbá: *Le différend*. Minuit, 1983.

²⁶ Peters, B.: *Rationalität, Recht und Gesellschaft*. Suhrkamp, 1991.

²⁷ Cohen, J.: Procedure and Substance in Deliberative Democracy. In Bohnan, J. – Rehg, W. (eds): *Deliberative Democracy*. The MIT Press (Mass). 1997. 407–438.

hogy a pártprogramok elkészítését, valamint az ehhez kapcsolódó politikai praxist fogalmilag valóban el kell választani a szimbolikus struktúráktól és a teoretikus diskurzustól, másrészt azonban figyelembe kell venni, hogy a reálpolitikai praxis szimbolikus struktúrák és diskurzusok sokféleségét foglalja magában. A másik oldalon viszont egy másik relációt is figyelembe kell venni: a kultúrának a politika szempontjából releváns elemeit, így a politikai kultúra tradícióit és alakulását, valamint a teoretikus diskurzust a praxistól elválasztottan, de a praxis szempontjából relevánsnak kell tekinteni. Másként fogalmazva: a szimbolikus struktúrák, valamint a teoretikus diskurzus különválása a pártpolitikáktól egyben a politikatudomány új lehetőségét is magában foglalja.

*

Előadásom befejező részében hazai viszonyainkra nézve az előbbieik alapján néhány – az empirikus vizsgálatok szempontjából is releváns – hipotézist szeretnék röviden megfogalmazni.

Mindenekelőtt megállapíthatónak vélem, hogy a magyar pártrendszernek az 1990-es évek eleje óta követhető alakulása, változásai, hosszú távú trendjei határozott hasonlóságot mutatnak az európai pártrendszer korábbi időtől datálható dinamikájával, éppen úgy, mint a mai trendjeivel.²⁸ Ugyanakkor egybeesésről, megfelelésről nem lehet szó, már annál fogva sem, hogy a pártok kialakulása a kilencvenes évek elején egyrészt a történelmi gyökerek újbóli életre keltése, másrészt a mai európai tendenciákhoz hasonló pártformálódási minták követésének egyidejűsége és kölcsönhatása közepette zajlott le. Ez az egyidejűség az ideologizálás és a dezideologizálás együttes jelenlétét is jelentette. Ennek a megállapításnak az alátámasztására a „történelmi pártok” fellépésén kívül két, egymást kiegészítő további körülményre lehet utalni. Ezek egyikeként a történelmi, illetve világnézeti, illetve a „one issue” típusú pártok folyamatos és látványos térvészését, vagy legalábbis tartós stagnálását figyelhetjük meg, akár az első csoportba tartozó Munkáspárt, Kereszténydemokrata Párt, vagy akár a Kisgazdapárt „pályafutását” és helyzetét vesszük szemügyre, akár a második csoportba tartozó környezetvédő párt(ok) támogatottságának alakulását nézzük.

E folyamat másik oldalán a programjaikat az értékpluralizmus jegyében megfogalmazó pártok gyarapodása figyelhető meg. Itt természetesen a FIDESZ-re és az MSZP-re gondolok, s anélkül, hogy a két párt magával hozott öröksége közötti gyökeres különbségeket elmosni kívánám, strukturális hasonlóságait is fontosnak tartom megemlíteni. Mindenek előtt azt, hogy e két párt közül egyik sem építi programját egyetlen érték vagy elv domináns szerepére, hanem programjaik inkább különböző értékek, elvek és feladatok laza – és a mindenkori helyzet függvényében időről időre változó – együttesének mutatkoznak.

Ha Béndek Péter azt mondja (majd), hogy a közjó három politikai felfogása alakult ki Magyarországon, és ez a három felfogást a nacionalista, a baloldali-liberális és a konzervatív felfogás képviseli, akkor ehhez hozzá kell tennem: e három politikai felfogás nem csupán a közjót illetően van jelen nálunk, hanem szinte valamennyi értékre nézve, így például az igazságosságot, a szolidaritást és még sok egyebet illetően is. De mindjárt hozzá kell ehhez

²⁸ Vö. Körösnéyi A.: *A magyar politikai rendszer*. Osiris, 1998.

azt is tennem, hogy az elméleti-politikai álláspontok ily módon leírható tagolódása korántsem mutat oly közeli párhuzamot az elméleti munkálkodás európai tendenciáival, mint a politikai reálstruktúra dinamikája. Ez utóbbit ugyanis – miként arra korábban már Rawls, Habermas és Höffe nevének említésével utaltam – inkább a liberális, a baloldali-republikánus és a keresztény-konzervatív irányzatok jellemzik. Ebben az értelemben, tehát az európai elméleti tendenciákat tekintve, a nacionalista vagy a nemzeti-konzervatív álláspont elméleti háttér és támaszték nélkül a „levegőben lóg”. Azonban alaposabban szemügyre véve a magyarországi helyzetet, meg kell állapítanunk, hogy az európai értelemben – tehát a korábban már említett módon – elméleti háttérrel „megtámasztott” felfogások ügye sem áll sokkal jobban minálunk. Általában a társadalomelméleti és ezen belül a politikaelméleti munkálkodás magyarországi, sokszorosan mostoha sorsa, helyzete és állapota ugyanis gátat emel a pártokban, illetve programjaikban fellelhető ilyen vagy olyan felfogás elemzése és reflexiója elé. Ennek következményeként a hazai pártok garantáltan hamis képet alakítanak ki a maguk számára mind riválisaikról, mind pedig önmagukról, függetlenül attól, hogy fennáll-e a politikai felfogásnak valamiféle kapcsolódási lehetősége az európai elméleti tendenciákhoz, vagy sem. Éppen ezért miközben egyfelől igen fontos, termékeny és nagyszerű gondolatnak tartom Béndek Péter ama állítását, hogy a reálpolitika és a szimbolikus politika közötti általános elméleti megkülönböztetés a közjavak és a közjó közötti megkülönböztetésként is konkretizálható, másfelől vitatom, hogy ez az Európában és elméletileg helytálló gondolat érvényes lenne kis hazánkban is. Itt ugyanis, ha valamelyest védhető a gondolat első fele, hogy tudniillik a reálpolitika közjavakban gondolkodik, a tézis második fele, hogy tudniillik a közjó-idealizmus a közjóban gondolkodik, megítélésem szerint alapvetően téves. Mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy nálunk a közjó-idealizmusnak semmiféle elméleti alakja nincsen, még import formájában sem, így nálunk a közjó-idealizmus, nem lévén, egyáltalán sehogyan se gondolkodik. Magyarországon jelenleg a szimbolikus politika világát a közjó-idealizmus és még sok egyéb fontos érték megjelenítése helyett a politikai diskurzusnak az formája tölti ki, amelyről Szabó Márton ad képet a diszkurzív politikáról értekezvén, miközben ezen belül Carl Schmittre hivatkozással teszi hangsúlyossá e diskurzusban a barát–ellenség dualitást. A probléma azonban az, hogy a politikai diskurzusnak ez csupán az egyik és még a hazai reálpolitikához képest is inkább már többé-kevésbé a meghaladott múlthoz, és nem az európai jelenhez kapcsolódó formája, mely eltorlaszolja, nem pedig megnyitja az utat az értékek irányába nyitó elméleti diskurzus előtt. Éppen ezért nem csupán elméleti szempontból kellően nem megalapozható, hanem egyebek tekintetében igencsak kockázatos vállalkozásnak tűnik a politikai diskurzusnak eme hazai állapotát – Carl Schmitt nyomán – a politikatudomány fogalmi definíciójáig terjedően generalizálni.

Azt hiszem, hogy ha nem is vállalkozhattam arra, hogy igazoljam azt a tézisemet, miszerint az elmúlt tíz évben a magyar reálpolitika közelebb került Európához, mint a szimbolikus politika világa, sikerült teljesítenem az ennél szerényebb célkitűzést, azt ugyanis, hogy a tézist legalább megvitathatóvá tegyem. A konklúzióm az, hogy a reálpolitika és a szimbolikus politika között fennálló fáziskülönbség erőteljes strukturáló hatást gyakorol a politikai diskurzusainkra is: miközben a praxis és intézményi szerkezetekhez közvetlenebbül kapcsolódó politikai diskurzusban, ha nem is kizárólagos, mindenesetre erőteljesen jelen van a többdimenziós érték-pluralizmus, addig a szimbolikus politikai diskurzus területén a tradicionális politikai struktúráknak az elméleti igénytelenségen élősködő monologikus szerkezete makacsul él tovább.

3.

Kiss Balázs

A politika kommunikáció „modernizációja”

Minthogy az előttem szólók rövidebb-hosszabb terjedelemben reflektáltak az őelőttük, sőt az őutánuk szólók állításaira is, ezért nekem, aki legutoljára következem, egyenesen az kell legyen a feladatom, hogy a magam eredeti mondanivalója mellett helyet szorítsak a többiekkel érintő megjegyzéseknek is. De előbb a politikai kommunikáció „modernizációjáról” szeretnék beszélni.

*

Előzetesen azt ígértem, hogy a politikai kommunikációban végbement újabb átalakulásokról adok áttekintést. Azóta a kezembe került a szakma egyik igen kiváló folyóiratának, a *Political Communication*nek az új, 1999. évi harmadik száma, amelyik éppen ezzel kapcsolatban közöl összefoglaló írásokat a legjelesebb európai szakemberek tollából. Így most igen könnyen eleget tehetek vállalt feladatomnak azzal, hogy a továbbiakban az említett tematikus számnak, s ezen belül is Jay Blumler és Dennis Kavanagh tanulmányának¹ a gondolatmenetét követem.

Blumler és Kavanagh már tanulmánya címével is nem kevesebbet állít, mint hogy napjainkban a politikai kommunikáció történetének harmadik korszakába való átlépés szakaszát éljük. Itt a politikai kommunikáció 1945 utáni alakulásának szakaszairól van szó, valószínűleg azért is, mert maga a politikai kommunikáció csak a második világháború utáni időszakban válik fontos kutatási területté.

Szerintük tehát 1945 tekinthető az *első korszak* kezdetének. Ez az első korszak – röviden megfogalmazva – a pártok aranykora volt, és ha alaposan megvizsgáljuk az általuk adott jellemzést,

¹ Jay G. Blumler – Dennis Kavanagh: The Third Age of Political Communication: Influences and Features. *Political Communication*, 1999. 16: 209–230. p.

akkor az a benyomásunk támadhat, mintha itt, Magyarországon alapvetően ennek a Blumlerék szerint immár lejárt korszaknak a sémái alapján gondolkodnánk a politikáról. A szerzőpáros szerint ugyanis ekkoriban az volt a szakmán és a társadalmon belül is az elképzelés, hogy a politikai szféra kell legyen a társadalmi változások legfontosabb kiindulópontja, forrása, a politika hivatott arra, hogy a társadalom alapvető problémáival kapcsolatos vitákat lefolytassa. Magyarán, ha valaki valamilyen közösségi jellegű problémával találkozott, akkor az államhoz, a helyi képviselőhöz, a pártokhoz fordult. A politikai rendszeren belül a legfontosabb szerep a hagyományos társadalmi törésvonalak mentén kialakult és azokra támaszkodó pártoknak jutott. A törésvonalak fontosak voltak mind a politikai rendszer, mind pedig a választók számára, az utóbbiak, ahogyan ezt manapság is közhely emlegetni, a politika egészéhez ezeken a pártokon keresztül kapcsolódtak, akár tagokként, akár szimpatizánsokként.

A politikai kommunikáció is ezt a helyzetet követte, s ilyen módon messzemenően alárendelődött a politikai intézmények működésének. A politikai kommunikáció jelentős része közvetlenül folyt, mégpedig a pártszervezetekben, a politikai gyűléseken, a személyes kampányolások alkalmával. A közvetett politikai kommunikáció fő eszköze a nyomtatott sajtó volt, mely ebben az időszakban is és jobbára azóta is szerte Európában pártos sajtó. A közvetlen politikai kommunikáció élő volta és az újságközpontúság azzal járt, hogy a választópolgár meglehetősen egyoldalú képpel látta el saját magát a politikai életet illetően. Ezért aztán bár a politikusok a későbbi helyzethez képest sokkal komolyabb problémákról nyilatkoztak meg a nyilvánosságban, és sokkal érdekesebb vitákat folytattak egymással a nyilvánosság előtt, a politikai vitáknak voltaképpen kevésbé volt tétjük, mert a polgárok igazából csak a saját pártjuk illetve politikai vezérük véleményét hallották a gyűléseken és a klubokban, olvasták az újságjukban.

Azt gondolom, hogy az előbbieken Balogh István erről az időszakról beszélt akkor, amikor „a világnézeti politikai pártoknak a legutóbbi időig tapasztalható erős dominanciáját” emlegette, s amikor egészen odáig ment el, hogy a downsi modell esetleges eluralgását mint a politikatudományok a gazdaságtan egyik ágává való lesüllyedését értelmezte, mely utóbbi tétel csak akkor fogadható el, ha a politikatudomány kizárólagos tárgyának a politikai pártok működését tartjuk.

A második korszak a hatvanas évek közepétől többé-kevésbé máig, ha nagyon el akarnánk sietni a dolgot, akkor azt mondanánk, hogy a kilencvenes évek elejéig tartott. Ennek az időszaknak a leglátványosabb nívója a nemzeti televíziós csatornák megjelenése és bevonulása a politikai kommunikációba. Szemben az újságokkal, melyeknek csak az összességétől volt elvárható, hogy lefedje a teljes politikai palettát, a kevés számú közszolgálati televízió csatornának egymagában is kiegyensúlyozottnak kellett lennie. S még ha a televízió valójában pártos volt is, a különböző fizetett politikai hirdetések vagy a hírműsorok esetében a néző óhatatlanul sokkal többféle politikai állásponttal találkozott, mint amikor csak a saját lapját olvasta. Ráadásul a kampányidőszakokban kötelezően előírtan azonos vagy arányos időtartamot kaptak az egyes pártok, tehát a televízió ilyesfajta politikátaláló működése nyomán kezdett olyasféle kép kialakulni, mintha a politikai aktorok nem is különböznenek annyira egymástól. Ez az átalakulás tehát azzal járt, hogy csökkent az egyoldalú viszonyulás a politikához, nemcsak a közvetlen környezet által kiválasztott politikai aktor üzenetei jutottak el a polgárokhoz, hanem eljutott egy sor más ágens üzenete is. Világos, hogy amíg az újság a leginkább igénybe

vett tömegkommunikációs eszköz, s ez az újság kifejezetten az egyik politikai irányzathoz kötődik, addig a más irányú kommunikációnak való „kitettség” igen elenyésző: plakátok, szórólapok stb., s még ez utóbbiak is ritkán jutnak el például a brit helyzetben a biztos szavazói környékekre, mert hogy ott nemigen van az ellenfélnek keresnivalója. Mármost a rádió, de különösen a televízió megjelenése mint technikai feltétel, valamint az embereknek az újságokkal szemben a televíziózás iránt megnyilvánuló preferenciája oda vezetett, hogy sokkal változatosabb politikai üzenetek jutnak el a választókhöz.

De nemcsak a polgár által megismert politikai üzenet lesz változatosabb, hanem maga a politikai üzeneteknek kitett közönség is színesedik. A televízió nézés nagyobb elterjedtségre tesz szert, mint amekkora korábban az újságolvasás volt, s így a politikával eredetileg, illetve korábban nemigen törődő csoportok is szembesülnek politikai hírekkel, vitákkal. Ennek megvannak a maga politikai kommunikációs következményei.

S ami talán a legismertebb és a leghírhedtebb változás, a politikai események is kezdenek magának a televízióknak a sajátosságaihoz alkalmazkodni. Itt elsősorban a „Hogyan fog ez festeni a híradóban?” kérdés középpontba kerülésére kell gondolni. Bekövetkezik a politikai események hozzáigazítása a média sajátosságaihoz, igényeihez mind térben, mind időben, mind nyelvezetben, mind stílusban. S a pártok valóban meg is tanultak egy sor új trükköt, hogy miként kell a médiával bánni. S ha még azt is hozzávesszük, hogy a nyomtatott sajtó is kénytelen az elektronikushoz hasonlulni, akkor a folyamat még áthatóbb.

Annak, hogy a televíziót és a rádiót pártatlanságra, többoldalúságra és hasonlókra kötelezték, meglett a további hatása a választópolgárok politikai elkötelezettségét illetően. Baudrillardal azt mondhatnánk, hogy amennyiben nem csupán a televízió tükrözi, utánozza a világot, hanem a világ is a televíziót, akkor a néző engedelmesen átvette a televízió pártatlanságának számos összetevőjét.

A helyzetből az is következik, hogy erős vita folyik mind a politikai életben, mind pedig a tudományban a televízió és általában a tömegtájékoztatás pártatlanságáról, arról tehát, hogy vajon tényleg minden releváns vélemény megszólalhat-e, s egyáltalán egy sor probléma, mely köré a politikai kommunikációs kutatások hagyományosan szerveződnek, ha nem is okvetlenül ekkor bukkan fel, de ekkor válik létkérdéssé. Ilyen mondjuk az egész agenda-setting, framing, watch-dog stb. kérdéskör, vagyis mindaz a fogalmi és módszertani eszköz, amellyel a politikai nyilvánosság minőségét, működésének kielégítő vagy nem megfelelő módját vizsgálni szokás.

Nem akarom azt állítani, hogy egyedül a televízió megjelenése változtatta meg oly gyökeresen a politikai kommunikáció mikéntjét, mert hiszen a televízió háztartásokba való diadalmas bevonulásával párhuzamosan végbement egy ezzel ellentétes mozgás is, tudniillik a direkt, személyes politikai kommunikáció kivonulása az emberek életéből. Itt nemcsak a párttagok létszámának csökkenéséről kell megemlékeznünk, hanem a politikai kommunikáció más színtereinek, az újságoknak, a kluboknak és más, szintén pártokhoz kapcsolódó intézményeknek a visszaszorulásáról is. És persze nem feledkezhetünk meg általános kulturális trendekről sem, melyeket Blumler és Kavanagh a modernizáció, individualizáció, szekularizáció, ökonomizáció, esztétizálódás, racionalizáció és mediatizáció címszava alatt foglal össze.

Valószínűleg ez a második korszak voltaképpen az átmenet kora is, hiszen megjelenik egy sor dolog, eszköz, mely a harmadik korszakban kerül majd a fókuszba. Többek között ekkor

merül föl először a marketingeszközök tudatos, koherens és kiterjedt használatának ötlete, merthogy, mondjuk, a televízióban való rövid megjelenést minél jobban ki kell használni, ráadásul a politikai hirdetés az egyéb reklámok mellett jelenik meg, szükségképpen igazodnia is kell hozzájuk.

Lássuk ezek után, hogy melyek is a politikai kommunikáció *harmadik korszakának* fő jellemzői.

Ha megint a kommunikáció technikai oldalával akarjuk kezdeni, akkor az eszközök felszaporodását kell először említenünk. Már nemcsak nemzeti televíziós és rádiócsatornák vannak, belépett az Internet, a helyi média, specializált rádió- és televíziós csatornák, a nemzetközi hírtelevíziók sokasága stb. Ráadásul a technikai átalakulás azt is lehetővé tette, hogy mindezek a korábbinál jóval gyorsabban szállítsák a híreket, s azt is, hogy aki akarja, egyéni mediális környezettel vegye körül magát. Ilyen értelemben megvan, vagy legalábbis kialakulóban van a lehetősége annak, hogy bárki a saját pártjának az újságját olvassa, annak a rádióját hallgassa, televízióját nézze, internetes honlapjára kattintson, ahol nem is napra, hanem egyenesen percre készen értesülhet, persze az adott párt tálatásában, a hírekről, és megfordítva, mindezek a médiumok, különösen persze az Internet, lehetővé teszi a fordított irányú információáramlást is. (Érdeemes ebből a szempontból megnézni az olasz PDS honlapját, ahonnét néhány kattintás segítségével internetezőik megjegyzéseinek százaihoz jutunk el.) Újra előállhat ennél fogva az első korszakbeli helyzet, csak persze egy más szinten.

Még a második korszakban jelenik meg és terjed el futótűzszerűen a politikai szakértők pártok általi alkalmazása először a kampányok idején, majd lassanként permanensen. A professzionalizációt tartják többen is a mai politikai kommunikációs, de általában is a politikai helyzet legfontosabb megkülönböztető jegyének. Azért nagyon jellegzetes ez a nóvum, mert egyszerre elégítheti ki az intézményközpontú és a diszkurzív megközelítés híveit, egyszerre intézményfüggő transzformáció, s ugyanakkor jelzi a pártokat a választóikkal összefűző közvetlen kapcsolatoknak a megszakadását, mely egyszerre taszítja bizonytalanságba a pártokat, és szabadítja fel őket a korlátlan helykeresésre a politikai piacon.

Hogy mennyire elszakadtak a pártok a választóiktól, azt jól jelzi az az adat, mely szerint az Európai Unióhoz tartozó országokban az embereknek mindössze 16%-a helyezi bizalmát a pártokba, s ezzel a pártok iránt nyilvánul meg a legalacsonyabb szintű bizalom az összes közintézmény (kormány, parlament, egyház, igazságszolgáltatás, szakszervezetek, sajtó, rádió, televízió stb.) közül, miközben a rádióban a 63, a televízióban az 56%-uk bízik, s a pártok mutatóját követő legalacsonyabb szám 37%, amit a kormány ért el.² Az átlag persze csalóka lehet, ezért érdemes hozzáfűzni, hogy az Unió nagynépességű országai (Franciaország, Németország, Olaszország, Spanyolország, Egyesült Királyság) közül egyedül Spanyolországban éri el ez az aránya 20%-ot, s miközben mondjuk Hollandiában a mutató, felmegy 40%-ig, ott a többi intézménnyel kapcsolatos bizalom is arányosan nagyobb, tehát az 50, a 60, sőt a rádió és a televízió esetében a 70%-ot is felülmúlja.

A politikai médiumok fentebb említett fel- vagy talán túlszaporodása önmagában is

² Gianpietro Mazzoleni – Winfried Schulz: „Mediatization” of Politics: A Challenge for Democracy. *Political Communication*, 1999. 16: 247–261. 256. p.

megköveteli a szakértők fokozottabb bevonását a politikai kommunikációba, hiszen minden egyes médiumnak megvannak a maga sajátosságai, mindegyiket hozzáértő módon kell ellátni hírekkel.

Ez utóbbi feladat, tehát az összes médium folyamatos ellátása hírekkel külön megkülönböztető jegyé nőtte ki magát ebben a harmadik korszakban. Állandóan támadásban kell lenni, állandóan újabb és újabb ügyeket, médiaeseményeket kell létrehozni, hogy az ellenfél folyvást védekezésre kényszerüljön. Minél korábban kell belépni a hírciklusba, tehát lehetőleg kezdeményezőként, és ne csak akkor, amikor már sokadikként mondhatunk véleményt az ügyről. Ez az a megfontolás, mely elkerülhetetlenné teszi a szigorúan végiggondolt és egyetlen központból vezérelt kommunikációs stratégiát.

Az ilyen stratégia kidolgozásakor pedig nem is csak a politikai versenytársakra kell tekintettel lenni, hanem arra is, hogy a néző bármikor átkapcsolhat egy másik csatornára, és ignorálhatja a politikai jellegű műsorokat, a divatért, a könnyűzenéért, a szappanoperákért. Ezt a médiumok is tudják, ezért ennek jegyében teljesen átalakították az utóbbi időben a híradóikat és egyéb politikai műsoraikat. Nemigen kerülhet ma már arra sor, hogy hosszasan közvetítsenek egy pártrendezvényt vagy egy-egy parlamenti ülést, hacsak nem egy kifejezetten erre szakosodott, éppen ezért valószínűleg meglehetősen kevesek által nézett csatornáról van szó.

Természetesen az ezeket a műsorokat néző választókat is ki kell elégíteni, ám a választók többsége és főként a potenciális választók többsége nem ezek közé tartozik. Ebből pedig egyenes út vezet ahhoz, amit egyfelől a politikai zsurnalizmus ijesztő minőségromlásának, az infotainment eluralgásának, másfelől a politikai kommunikáció elitellenes popularizálódásának nevezhetünk. A sokak számára borúlátásra okot adó oldallal nem kell foglalkoznunk, érdekesebb a másik, az akár pozitívnak is nevezhető oldal. Itt olyan, a magyar nyilvánosságban is megtalálható jelenségekről van szó, mint a betelefonálás politikai műsorok vagy azok a közéleti kérdésekről szóló adások, ahol a stúdió közönsége, sőt maguk a vitában megszólaló felek is nem a politikusok, színészek és más közéleti személyiségek közül, tehát nem az elitből kerülnek ki, hanem az utca emberei közül. Ilyesfajta kommunikációs terek nyílhatnak és nyílnak nemcsak országos, hanem lokális szinten is.

Még folytathatnám a harmadik korszak politikai kommunikációs jellegzetességeinek a felsorolását, de fölösleges. Már utaltam rá, hogy bizonyos pontokon az első korszak jellemzőinek a visszatérését is érzékelhetjük, de inkább csak lehetőségként, s arról valószínűleg nincsen szó, hogy az akkori állapotokat megközelítő módon épülne be a pártidentifikáció, a pártkötődés az emberek tömegeinek hétköznapi életébe. Hogy ez baj-e, vagy sem, azt döntse el más. Azt az értékelést azonban félénken magam is megkockáztatom, hogy a magyarországi politikai kommunikáció csak nyerhet azzal, hogy az előbbieken jelzett modernizáció vagy posztmodernizáció következtében mindinkább csökken a nemzeti közszolgálati médiumok politikai jelentősége, mert úgy tűnik, még leginkább ez hozhat megnyugvást a hazai médiaügyekben.

*

Az előbbieken fényében Olaszország legalább három vagy négy megfontolás alapján látszik vonzónak a magyarországi politikai kommunikációs helyzet tanulmányozásához:

1. Közel ötvenévnnyi stabil politikai és pártszerkezetbeli helyzetet követően néhány hónap leforgása alatt teljesen átalakult szinte minden fő jegye az olasz politikai életnek, mégpedig olyannyira, hogy többen hajlamosak második köztársaságként emlegetni az 1993 után kialakult berendezkedést.

2. Pártkoalíciók adják immár évtizedek óta az olasz kormányokat, következésképpen az ottani kommunikációs helyzet ebből a szempontból is jobban összevethető a magyarral, mint a kétpártrendszerű brit és amerikai szituáció.

3. Ahogyan a magyar rendszerváltásban és az új pártok létrejöttében fontos, éppenséggel nélkülözhetetlen szerepet játszottak a különböző tömegmédiák, úgy az olasz átalakulás is egészen másként ment volna végbe mondjuk a televízió létezésével. És bár maguk az olasz szakírók hajlamosak a Berlusconi-jelenséget egyszerűen az olasz politikai kommunikáció amerikanizálódására visszavezetni, mások, így például Paul Virilio, éppenséggel arról beszéltek akkoriban, hogy Olaszország az összes nyugati demokrácia jövőjét mutatja fel.

4. Ráadásul, és ez lehetne esetleg egy negyedik megfontolás, Olaszország a televízió, illetve a (poszt)modernizált politikai kommunikáció kezelésének, alakításának két igencsak eltérő formáját is megélte már. Az egyik a már említett Berlusconi-jelenség, hogy ugyanis a későbbi miniszterelnök voltaképpen a semmiből teremtette meg a maga pártját körülbelül két hónap leforgása alatt, és pedig a birtokában levő televíziós és egyéb médiumok maximális kihasználásával, a másik pedig Romano Prodi esete, aki olyasfajta, utóbb szintén sikeresnek bizonyuló direkt politikai kampányt folytatott, mely közvetlenül nem támaszkodott ugyan a televízióra, mégis képes volt elérni, hogy a televízió egyszerűen ne tehesse meg, hogy ne beszéljen róla.

*

Most pedig, ígéretemhez híven, ki kell térnem a kollégák által felvetett néhány kérdésre.

Balogh István újabb keletű értékelése a diszkurzivitással kapcsolatban az, hogy a megközelítés kiválóan alkalmas lehet az ideologizáló pártok közötti viszony leírására, ennyiben a barát–ellenség szembenállásra kifuttatott elemzés igen szerencsés.

1. Ez egy nagyon ravasz dicséret, mert súlyosan leszűkíti a diszkurzivitás érvényességét; meghatározott korszakhoz, meghatározott pártokhoz és meghatározott viszonyokhoz köti. Természetesen a diszkurzivitás képesnek érzi magát az így kijelölt problematika vizsgálatára, ám nem érzi magát e három szempontból és ilyen módon lehatárolhatónak. Nemcsak az ideologizálás, nemcsak a pártok, és nemcsak a barát–ellenség viszony az, ami hatékony működésre teszi képessé a diszkurzív megközelítés működését.

2. Ha már mindenképpen korhoz akarjuk kötni a diszkurzivitást, akkor éppen nem a pártok aranykora hozta meg a számára a létlehetőséget. A pártok aranykora, vagyis Nyugaton a '45 utáni két évtized, éppenséggel olyan jellegű volt, mely önmagában ellentétes a diszkurzív megközelítés kiindulópontjával, azzal ugyanis, hogy a diskurzus vizsgálata nem teszi szükségsszerűvé a diskurzust folytatók előzetes elemzését. A pártok aranykorára éppen az a jellemző, hogy a politikának minden más összetevőt elhomályosító szubjektumai vannak, jelesül és főképpen a pártok, azután különféle politikai intézmények. A köztük folyó kommunikáció vizsgálata tehát előzetesen meg kell vizsgálja ezeket az intézményeket, s csak utána foghat

hozzá a diskurzus elemzéséhez, s ez utóbbit is oly módon kell folytatnia, hogy folyvást a szubjektumok rejtett vagy nyílt érdekeire, akaratára stb. vezeti vissza az összes elkülönített diszkurzív jelenséget. Mármint a pártok aranykorának vége szakadt valamikor a hatvanas években, amikortól a pártok is folytonosan keresik saját magukat, s ebben a keresésben nem másra támaszkodnak, mint a társadalomban folyó politikai diskurzus ismeretére, ezen a diskurzuson belül próbálnak akár csupán egyetlen választási kampány idejére kedvező pozíciót elfoglalni, olyant tehát, hogy választhatókká váljanak a polgárok jelentős része számára. Különösen jellemző ez a fajta megközelítés az angolszász országokban, ahol gyakorlatilag kétpártrendszer van, ezért egy-egy párt nem érheti be azzal, hogy csupán egyetlen törésvonal mentén szerveződjék, csupán egyetlen társadalmi szegmessel ápoljon intenzív kapcsolatokat. De a koalíciós helyzetek sem mentesek az ilyesfajta megközelítések előretörésétől; egyáltalán, szembe kell néznünk a hagyományos törésvonalak politikai relevanciájának csökkenésével. A társadalomban, a politikai diskurzusban folyvást különféle csomópontok jönnek létre és tűnnek el. A pártok, akár kis, akár nagy pártok arra kényszerülnek, hogy megjeljék a maguk számára az elfoglalható, meglovagolható diszkurzív csomópontokat. Ezt teszik például a közvélemény-kutatások segítségével. Amikor kijelölték ezeket a csomópontokat és kialakították a reményük szerint azok számára vonzó üzenetüket, a *public relations* és egyéb erőfeszítések révén megpróbálnak eljutni hozzájuk.

Ennyit Balogh István megjegyzéséhez.

*

Minthogy hosszú életem során egyszer-kétszer megérintett már a morál genealógiája, ezért az önmagában nem sért, amikor Béndek Péter azt állítja, hogy a diszkurzív megközelítés elnyomó. Még csak nem is azért nem sért, mert a dolgot nagyon kitágítva akár azt is mondhatnánk, hogy minden megközelítés elnyomó valamiképpen, hiszen elnyom, méltatlanul a háttérbe kényszerít más megközelítéseket.

Béndek Péter azt mondja, a diszkurzív megközelítés azért elnyomó, mert csak utólag hajlandó elismerni bármelyik megszólalás politikai voltát. Nos, még ha a diszkurzív megközelítés valóban ezt tenné, akkor is csak arról volna szó, hogy megpróbálja híven követni az adott diskurzusok kizáró gesztusait, hogy megpróbálja leírni azt, ahogyan az adott diskurzusok – ha ragaszkodunk a szóhoz – „elnyomó” tevékenysége zajlik. Másfelől és éppen ezáltal, éppen ennek tükrében ugyanakkor fény vetül azokra a kijelentésekre is, melyek a diskurzusokból így vagy úgy kizáródtak.

A diszkurzív vizsgálódás számára minden kijelentés diszkurzív esemény, és pedig függetlenül attól, hogy van-e olyan diskurzus, mely hajlandó azt befogadni vagy sem, függetlenül attól, hogy az adott kijelentést hajlandó-e az a diskurzus befogadni, melybe a kijelentést a létrehozója szánta, vagy amelynek a közegében a kijelentés megjelent. Másfelől számos kijelentés annak ellenére, hogy valaha fontos része volt egy adott diskurzusnak, utóbb kizáródott belőle, mert elfelejtették, vagy mert elveszítette jelentőségét, vagy mert megtiltották a rá való utalásokat. Ezeket a kijelentéseket megint nem a diszkurzív megközelítés zárja ki, éppen ellenkezőleg, azáltal, hogy az adott kijelentést továbbra is eseményként tartja számon, még ha elfelejtettként, jelentősége vesztettként, tiltottként is, de éppen nem nyomja el létében. Többek között pontosan

azáltal kíván az adott diskurzusról mondani valamit, hogy jelzi, felmutatja, megvizsgálja az elfelejtett, kizárt stb. kijelentéseket.

A megértés megkönnyítése végett vegyünk két példát.

Amikor Cs. E. ír egy tudományosnak szánt tanulmányt egy tudományos szemlébe az agytröszt-szervezetekről, akkor valószínűleg ezt nem szánja politikai írásnak, nem tekinti még politikai publicisztikai munkássága részének sem (ha itt alkalmazni kívánjuk a Szabó Márton-féle megkülönböztetést a politikai nyelv és a politizálás nyelve között). Ám amennyiben valamely politikai napilap publicisztikai rovatában valaki megemlékezik erről a tanulmányról, akkor ennek az említésnek és az esetleges további említéseknek a következtében és erejéig a tanulmánya a politizálás diskurzusába kerül. Meglehet ugyanakkor, hogy a tanulmányt ért tudományos kritikák hatására Cs. E. felhagy a téma tudományos vizsgálatával, s ráadásul a kritikák esetleg másokat is elbátortalanítanak a témát illetően, akkor a tudományosnak szánt kijelentés, szöveg végül is megszűnik a tudomány diskurzusához tartozónak lenni, pedig annak volt szánva, s olyan közegben bukkant is fel. Ám a diszkurzív megközelítés mind az előbbi, mind pedig az utóbbi fordulatot vizsgálatra érdemesnek tartja, mert úgy véli, az adott tanulmány sorsa valamiképpen jellemzi a magyar politizálást egyfelől, a magyar tudományosságot másfelől.

De lehet példánk a másik esetre is. Ha M. P. egy politikai napilap legpolitikusabb rovatában arra szólítja fel a kormányt, hogy a színházi élet ügyében kezdjen párbeszédet a színházi értelmiséggel, ám ennek a felszólításnak semmiféle politikai visszhangja nem keletkezik, akkor hiába szánta M. P. ezt a kijelentését politikainak, igen hamar kihullott a politikai diskurzusból. Másfelől lám, egy tudományos konferencia, tehát egy tudományos intézmény közegében elhangzik M. P.-nek ez a kijelentése, tehát a kijelentés valamiképpen a tudományos diskurzus részévé válik, amennyiben valaki, a jelen esetben a jelen megszólaló, úgy gondolja, hogy ez a példa igencsak megfelel a diszkurzív megközelítés bemutatására.

Ilyeténképpen miközben nem tartom értelmesnek ebben a formában arról vitatkozni, hogy a különböző tudományos megközelítések elnyomók-e, s ha igen, melyik inkább és melyik kevésbé, akár azt is mondhatnánk: szemben azzal az alapállással, mely a diskurzusokból kihullott kijelentéseket egyszerűen figyelmen kívül hagyja valamilyen evolúciós megfontolás jegyében, valami olyat gondolva tehát, hogy az azért felejtődött el, mert nem volt életrevaló, mert nem vitte előre a dolgokat stb., egyszóval egy ilyen megközelítéshez képest a végigvitt diszkurzív vizsgálat sokkal kevésbé mondható elnyomónak. Amiképpen a diszkurzív megközelítés, már ha, megint mondom, értelmes erről beszélnünk, bizonytal kevésbé elnyomó, mint egy olyan felfogás, mely addig nem hajlandó egy vizsgálódást politikatudományinak elismerni, amíg az a morállal kapcsolatos kérdésselvetésre nem válaszol a kérdezőt is kielégítő módon.

4.

Szabó Márton

A diszkurzív politológia lehetősége és „lehetetlensége”. Válasz a bírálatokra

Az írásban öt szakaszban foglalom össze a diszkurzív politológiával kapcsolatos írásos kifogásokat; közülük az első négyet Béndek Péter, az ötödiket Balogh István fogalmazta meg. Az összegző bekezdések után a válaszok következnek, amelyek nem követik ugyan híven az összefoglalások logikáját, de a bírálat minden lényeges érvére megpróbálok kitérni. A válaszom akkor tekinthető adekvátnak (mármint egyáltalán valamilyen válasznak az adott kérdésben), ha a kifogás interpretációja is pontosnak tekinthető.

1.

Béndek szerint a tudomány konstrukcióiból az értékek *elvileg* kiküszöbölhetetlenek. A szubsztantív normákat lehet ugyan mellőzni, de ez esetben meg a módszer lesz szükségszerűen normatív. Ám sem a pozitivista, sem a diszkurzív politológia nem így konstituálódik – írja. Az „eredmény”: az előfeltevések explikációjának akadályozása és az önreflexió *elvi* kiküszöbölése, vagyis látványos száguldozás áltudományos kényszerpályákon. Mindebből az a feladat adódik, véli Béndek, hogy *a (politika)tudomány konstitúciójába be kell vonni az értékeket*. A hangsúly a konstitúción van, vagyis nem elegendő, ha a morál pusztán vizsgálati tárgy, a tudományt valamilyen kinyilvánított értékelvre (is) kell alapozni, vagy ebből eredeztetni. Ez egyébként itt is a tudományosság minimumfeltétele, továbbá így szüntethető meg a politológiai műveltség szétaprózottsága. A kívánatos egységet a politikum erkölcsfilozófiai konstitúciója teremtheti meg (Béndek 1999).

Én nem mondom, hogy ezek a kérdések engem nem érdekelnének: lehetséges-e előzetes ítélet nélkül gondolkodni (Szabó 1999b), avagy létezik-e előfeltevés-mentes tudás, avagy létezik-e első szó, avagy hogyan lehet a politikáról egyszerre kintről és bentről beszélni (Szabó 1997a),

és így tovább. Béndek itt most, persze nem előzmények nélkül, állást foglal ezekben a súlyos kérdésekben, kijelentvén, hogy elméleti igényű társadalomtudományt csak kinyilvánított erkölcsi elvből lehet konstruálni. Én ezt legitim tudományos nézetnek tartom, szíve (és esze) joga Béndeknek, hogy elkötelezze magát mellette. Kívánom, hogy írja meg mindazt, amit ez ügyben meg szeretne írni, és kétségei soha se győzzék le alkotókedvét.

A diszkurzív szemléletet ért bírálata itt azonban nem több, mint annak a megállapítása, hogy ez nem politikai erkölcsfilozófia. Attól még lehetne, gondolom én, elméleti tudomány. De nem, mert Béndek világa ketté van osztva, jóra és rosszra, „tudományilag” is. Az általa megfelelőnek tartott tudományos nézetet ugyanis egy polárisan osztott tudományos praxisban helyezi el, amelyben egyik oldalon van a morális, konstruktív, tudományos, felszabadító, demokratikus, önzetlen tudomány, a másikon meg az amorális, destruktív, áltudományos, szabadságellenes, utilitarista és elnyomó állítólagos tudomány, mint írja, amelynek nyilván egyetlen állítása sem vehető komolyan. Nem a jelzőkkel van bajom (bár jellemzőnek tartom a használatukat), hanem a világképpel. Úgy vélem, ha semmi más, pusztán csak az jelezné a diszkurzív szemlélet értelmét (bocsánat: használhatóságát), hogy innen nézve világosan látszik ennek a diszjunkciós nézőpontnak a mélyen problematikus szerepe a tudomány(ok) értelmezésében, már akkor ennek lennének a híve.

Béndek azonban nemcsak az *egyetlen* objektív és igaz tudományt birtokolja. Amikor még csak le vagyok sújtva, mint diszkurzivista, tulajdonképpen semmi bajom, hiszen *én* nem gondolom, hogy a társadalmi valóság a jó és a rossz (emberek, tudományok, gyakorlatok stb.) örök harca lenne. Hál'isten, a világ ennél bonyolultabb, meg érdekesebb is. Elfogadom, hogy más így látja a társadalmat, talán érteni is vélem, hogy mi okból és mi végre ez a jól elrendezett, megnyugtató valóság, amelyben persze inkább ütni lehet, mint gondolkodni. Amikor azonban azt olvasom, hogy az elaprózott politológiai műveltséget a bíráló által képviselt egyedül helyes erkölcsfilozófiai konstitúciónak kellene alárendelni, akkor bizony megáll az ütő bennem, de legalább is meg kell kérdeznem a következőket: 1. Szép szóval vagy erőszakkal akarnak-e engem vagy bárki mást egységesíteni (bocsánat: a nézeteket)? 2. Ha szép szóval, akkor miféle hübrisz mondatja bárkivel, hogy ez csak az ő tudományos nézőpontja alapján lehetséges? 3. De hát kell-e egyáltalán alárendelődni vagy valami hasonló, és egyáltalán mit jelent ez: szervezeti betagolódást, a nézetek összegyűrését, egyetlen elv alapján magyarázni mindent, vagy mi a frászt? Száz kérdésnek is egy a vége: én már láttam erkölcsileg integrált egységes elvű politológiát, de azt nem így hívták.

A politikatudomány (a diszkurzív is) itt amoralitásban van elmarasztalva, mert nem valamilyen kinyilvánított értékre épül, vagy ebből van levezetve. Úgy vélem, ez így megint csak a kétosztatú világképből adódó felfogás, amelyben a morál léte a politikatudomány szempontjából csak mint erkölcsfilozófiai felvetés van elismerve. Egyszerűen nem értem ezt a végtelen szűkkeblűséget! Sajnos engem mindig érdekelt az erkölcsszociológia, az antropológia, a moralizáló (bizony!) praxis, a pedagógiai szituáció, vagy a morál retorikai megkonstruálása. Ezekből sokat tanultam arról, hogyan képződik a közösségi identitás, milyen szabályok és elvek (!) tartják össze vagy vetik szét a politikai közösségeket. Csak sajnálni tudom, ha valaki ezeket egy hanyag mozdulattal az áltudomány szemétkosarába dobja, mondván, hogy elméletileg megalapozatlanok. Nem tudom mennyivel jobb, ha ez ügyben csak egy *meghatározott* filozófiai tradíciót mozgósítunk, és forrásnak saját lelkünket tekintjük. Nekem ez kevés, én kíváncsi és

kétkedő ember vagyok. A bírálóval tehát messzemenően nem értek egyet abban, hogy ezek a tudományszakok lényegtelenek lennének a politika morális értelmezéséhez.

A kérdés azonban az, hogy a diszkurzív politológia akarja-e és tudja-e saját magát erkölcsi elvből eredtetni. Természetesen nem! De ettől még foglalkozik a morállal, vagyis nem amorális, elméletileg sem az, legfeljebb annak szemében, akinek a morál elmélete a filozófia adott tradíciójával azonos. Emlékeztetnék arra, hogy a közjónak nemcsak tartalma van, hanem „megképződési” szabályai is vannak, amely helyzet nem kevésbé alapozó (határtételező), mint a szabadság szubsztanciája erkölcsfilozófiai nézőpontból (Szabó 1999c).

A diszkurzív politológia tehát nemigen kíván a politika erkölcsfilozófiája vagy ennek szolgálólánya lenni, de ezért még nem tagadja egy ilyen „erkölcsi alapú” politológiai diszciplína lehetőségét, tudományos voltát (legfeljebb azon csodálkozik, ha valaki ezt az egyetlen lehetséges elméleti nézőpontnak tartja), amely természetesen mindig csak a rivális morális magyarázó elvek *egyikére* épül. Hogy aztán megvalósul-e ez, ha igen, akkor milyen színvonalon, ki mit ért meg belőle, és mit kezd vele a praxis, az legyen a politikai „erkölcsfilozófisták” gondja.

2.

A diszkurzív politológia *módszertani* normativista, írja Béndek. Konstitúciójából mellőzi a szubsztantív értékeket, közben azonban célá nyilvánítja a diskurzushoz való csatlakozást. Azaz, úgy véli, hogy egy kijelentés csak akkor érvényes, ha részévé válik „a tudományos – és végeredményben – a politikai” diskurzusnak. Vagyis ami ezen túl van, az számára egyszerűen nem létezik. Mindennek három súlyos következménye van, olvashatjuk a bírálatban. Az első: Elvileg kizárja a politikum bírálatát a diskurzushoz képest *transzcendens* értékek alapján. Elismeri ugyan értékek fungálását, de ezt a diskurzushoz kapcsolja: egy érték érvényessége egy kijelentéshez képest csak *post festum* adott. A második: Tárgyának konstituálásából nemcsak a transzcendenciát zárja ki, hanem a *közéleti némákat* is. Nemcsak nincs tekintettel lehetséges szavaikra és elveikre, hanem súlyosan elnyomó is velük szemben, mert hiszen a diszkurzivista szerint, aki nem beszél, nem létezik, és amiről nem beszélünk, az nincs. A harmadik: A diszkurzív felfogás a közkeletű *elitizmus* egyik válfaja. Toleranciája pusztán relativizmus, merthogy a diskurzusok (ismeretelméleti és etikai) indetermináltságát vallja. Azt hiszi magáról, hogy különösen alkalmas egy nyitott, plurális és toleráns politikai társadalom támogatására. Nem teljesíti azonban ennek elengedhetetlen feltételét: nem alapozza meg a tolerancia *intézményeit*, amelyek őt magát is rászoríthatnák arra, hogy akceptálja azt, ami túl van saját elvein (Béndek 1999).

Béndek alapkifogása itt az, hogy a diszkurzív szemlélet egyoldalú és kirekesztő, mert csak saját szempontja alapján nézi a valóságot: szerinte bármi csak akkor létezik és érvényes, amennyiben része egy diskurzusnak. Ez nyilván igaz, mármint olyan értelemben, hogy saját nézőpontja alapján szemlélődik, nem igaz azonban olyan értelemben, hogy ezzel együtt minden más nézőpontot is tagad. Vagyis nem tekinti magát egyetlen és kizárólagos (politikai) ontológiának, amely minden más tudományos értelmezést maga alá gyűr, helyre rak és eligazít, ezért nem gondolja, hogy amit nem tematizál, az nem is létezik (?). Én egyebek mellett azt tanultam meg, bíbelődvén különböző szerzők különböző munkáival, hogy nem létezik

olyan következetes tudomány, amely nem saját nézőpontjai alapján gondolkodna a világról. Egyetértek tehát azzal, amit erről vitáink kapcsán Kiss Balázs írt (Kiss 1999). Vagyis minden tudományos elemzés szükségképpen *szelektál és konstruál*. A diszkurzivista, a pozitivist, meg az erkölcsfilozófista is. Nem taktikából mondom tehát, amikor mondom, hogy a diszkurzív nézőpont *az egyik lehetséges* (és persze következetességre törekvő) elméleti megközelítés, amely *nem válaszolja meg* más megközelítések kérdésfelvetéseit (például: hogyan lehet megalapozni szubsztantív értékeket és „tisztá” tényeket), hanem hozzájuk képest másképp tekint a (politikai) valóságra, *horribile dictu* más tényekkel dolgozik. Vagyis nem cáfol és tagad, hanem *kibővíti* ismereteinket: más szemmel néz ugyanarra a valóságra, ezért más is lát benne.

Én a transzcendencia kategóriát sokkal óvatosabban használnám! Marcusenél (1990) olvastam arról, hogy a kapitalizmus bürokráciája, mint a represszív tolerancia intézményrendszere, nyelvezetében és ideológiájában kizárja a transzcendenciát (?), mert nem teszi lehetővé a dolgok másként való megnevezését. Már akkor zavart a fogalom alkalmazása a társadalomra, mert világos volt, hogy a veretes szóval ő egyszerűen csak egy ellenideológia számára próbál helyet csinálni. Vagyis semmi bajom a transzcendenciával, ha teológiai kontextusban merül fel, de mindig is zavart, ha a társadalmi és a politika jelenségek értelmezésére használták. A bíráló egyik kedvenc kifejezésével élve: a fogalom már foglalt. Úgy vélem, itt is egyszerűen azt jelenti: Béndek Péter hisz egy jelentéseken túli és eleve meglévő értékvilágban (én meg nem, mert az értékek létezése *egyben* diskurzusok létezése is), amiről én egyáltalán nem akarom őt lebeszélni sem közvetve, sem közvetlenül. Azt viszont állítom: egy ilyen típusú állításnak jelentése és értelme van, egy meglévő tradícióban és közösségben hangzik el, vagyis van diszkurzív vonatkozása; tehát az állítólagos társadalmi transzcendencia nagyon is kontextuális. Ergo: Én nem hiszek egy teológiai fogantatású, a „szekularizált vallásosság” észjárását képviselő társadalomtudományban. Sokak számára valószínű ez a legbosszantóbb a diszkurzív nézőpontban.

A közéleti némák kizárása a diskurzusból szépen hangzó kritika, de a bíráló elfelejti megmondani, hogy mit ajánl helyette. Pontosabban, a bírálat azt az implikációt tartalmazza, hogy *mindenkit* meg kell hallgatni. Kérdezem: komolyan tetszik ezt gondolni? Béndek azzal indítja saját elemzését, hogy őt ebben a dolgozatban „nem annyira a politológusok, mint inkább a politika más szereplőinek szabadságfogalma” érdekli. És hogyan válaszolja meg ezt a hamisítatlan *empirikus* kérdést? Egyrészt mozgósítja a szívének kedves filozófiai tradíciót, másrészt aggálymentesen nyilatkozik az empiriáról: „A magyar embernek [sic!] nincs társadalomképe [...] A magyar ember [...] minden mozdulatával korrumpálja a saját szabadságát.” Emlékeztetnék arra, hogy a (modern) társadalomtudomány, egyebek mellett, az ilyen kérdésfelvetések elutasítása nyomán született meg: néhány művelt beszélő lelkivilágának kitergetése helyett vagy mellett meg kell hallgatni a műveletlen fecsegőket és a hallgatótag többséget is. Másképpen: amióta nem az a kérdés, hogy ki az állam, hanem az, hogy mi az állam. A szociológiában és a szociálpszichológiában kialakultak ennek módszerei, technikái (közvélemény-kutatás, kérdőíves vizsgálatok, tartalomelemzés, klinikai kísérletek stb.), amelyek egyik legkritikusabb pontja természetesen az általánosíthatóság, merthogy nem lehet mindenkit, mindenről meghallgatni.

De nem akarok kitérni a kérdésfelvetés elől, mert magam is fontosnak tartom. Úgy vélem, hogy a diskurzuselemzés általánosíthatóságának alapja a *nyelv* és a nyelvi közösség. A

diszkurzív szemlélet például megpróbál nem elszakadni a köznyelvi beszédétől és a köznyelv kategóriáitól sem akkor, amikor vizsgálódik, sem akkor, amikor elemez. Ennek fontosságáról a „Vázlat” vitájában is szó esett (Kiss 1997; Lányi 1997), később megpróbáltam részletesebben is kifejteni, amit ennek lehetőségéről és problémáiról gondolok (Szabó 1999a). Ennek része a kulcsszavak problematikája, többé-kevésbé úgy, ahogyan R. Koselleck kidolgozta, és ahogyan ugyancsak igyekeztem ezt prezentálni (Szabó 1997b). Itt végig arról van szó, hogy egy nyelvi közösség tagjai (az aktuális némák is) észjárásbeli vagy tudásközösséget is alkotnak, a kérdés az, hogy milyen módon lehet ezt megragadni és prezentálni. Az alapvetően mennyiségi szemléletű szociológiai módszerekkel szemben itt eleve nem követelmény, hogy mindenkit meg kell hallgatni, mondván, minél több embert kérdezek ki, annál jobban megközelíthetem az összesség tudását. Ráadásul a diszkurzív szemléletben teljesen nyilvánvaló a lokális (kulturális) kötöttség és érvényesség (amit a módszertani individualizmusok és a kikérdezések előszeretettel elhallgatnak, mármint önmagukra nézve). A diszkurzív szemlélet vizsgálati tárgya a természetes beszéd és megnyilatkozás, a *beszélve létezés*, amely mindig adott tér-idő koordináták és közösségi viszonyok között egzisztál, ezért a diszkurzivista nemigen gondolja, hogy elemzései az Emberiség, a Kultúra, a Közösség, a Tudomány, meg mit tudom én, miféle (világ)egyetemes entitás lényegét ragadnák meg. Én ezt erejének, nem gyengeségének gondolom, szemben Béndek felvetésével. Mindazonáltal másokkal együtt úgy vélem, hogy a módszer kérdéseim érdemes tovább gondolkodni.

Az az állítás, hogy a diszkurzív szemlélet elitista lenne, egyszerűen tévedés. A fentiekből éppen nem következik. Azzal az állítással sem tudok mit kezdeni, hogy azért lenne elitista, mert a diskurzus indetermináltságát vallja. Mi jelent ez? Nem vezeti vissza a jelentést a beszélők érdekeire, státusukra, szociális állapotukra, intézményi kötöttségeikre, meg más, nagyon objektív állapotra? És ha megtenné, akkor a diskurzus már meg lenne „magyarázva”, és megszűnne az elitista nézőpont? A diszkurzív szemlélet éppen ebből a leegyszerűsítő világból akar kilépni, amiben számomra eligazító Geertz tanulmánya (1994) az ideológiák kulturális és nyelvi természetéről, aki egyebek mellett az ilyen visszavezető felfogás külsődleges és lekezelő gesztusaira is rámutatott. Az a feltételezés pedig, hogy a diszkurzív tudomány azért elitista, mert nem alapozza meg a tolerancia intézményeit, csak akkor lenne igaz, ha kiderülne: egyáltalán törekszik bármilyen (demokratikus, diktatórikus, arisztokratikus stb.) intézmény „megalapozására”.

3.

A diszkurzivizmus szerint, írja Béndek, az *intézményeknek* (az államigazgatás kemény szervezeteitől az értékek puha szerveződéséig) nincs szubsztanciája vagy lényege, mert csak annyiban és úgy léteznek, amennyiben egy releváns diskurzusban megjelennek. Másrészt: a diszkurzivista nem fedi fel a *diskurzusok képződésének* (invesztíciójának) alapelvét vagy lényegét sem. Ergo, felemészt minden rögzített viszonyítási pontot. Szerinte ennek két komoly következménye van. Egy: Mivel sem stabil tárgya nincs (ezek lehetnének az intézmények), sem stabil szemléleti elve nincs (ez lenne a diskurzusok képződésének alapelve), a diszkurzív politológia a politika strukturális elemeit (például: elmélet – gyakorlat) feloldja a diskurzus dinamikájában. Rögzített viszonyítási pontok hiányában „képtelen bármit is állítani” egyrészt

a politikai valóságról, másrészt önmagáról. A diskurzusok leírása (lásd Foucault) önmagában semmit nem bizonyít és nem old meg, mert ez már egy új diskurzus része, amelyre mindaz érvényes, mint magára az elemzett diskurzusra. Kettő: A diszkurzív politológiának nem tárgya a *szervezett beszéd* sem, vagyis a szöveg (bár ezt hirdeti magáról) legfeljebb valamilyen beszédmód, még inkább beszédfragmentum. A beszédtrödékek sorsáról és helyéről lehet ugyan tudományosan valamit mondani, de a diszkurzivizmusban még ezeknek sincs intézményes, tehát valóságos létezésük. Legfeljebb a helyük látszik (Béndek 1999).

Ha jól értem a bírálat lényegét, akkor Béndek szerint a diszkurzív elemzés és szemlélet leginkább egy értelmesnek tetsző össze-vissza beszéd, amelynek nincs kimutatható elve, stabil tárgya és koherens szemlélete, nincsenek rögzített viszonyítási pontjai, legfeljebb mond valamit valamilyen beszédekről, de inkább ne tenné, hiszen elköveti a legsúlyosabb tudományos bűnt, nem mond semmit az (intézmények által létező) valóságról.

Hadd kérdezzek vissza: vajon mi az intézmények lényege, a cselekedetek szubsztanciája és a morál eszenciája. Talán lehetne sorolni, hogy ki mit mond ezekről, persze riválisától eltérően ragadva meg az egyetlen és kizárólagos lényegét, de kérdés, vajon mire jutnánk így egyáltalán. Minek és milyen lényege állna előttünk? Most pedig mondanék valami személyeset: életem során én szinte mást sem láttam magam körül, mint kétségbeesett vagy fensőbbes tudományos lényegkeresést, miközben a (majdnem örök) szubsztancia rendre kisiklott az elemző keze közül, másvalaki mást tartott ugyanazon dolog lényegének, nem beszélve a lényegre vonatkozó igen lényeges egyéni véleményváltozásokról. A huszadik században nemcsak rendszerváltozásokat éltünk át, hanem kultúrák változását is (személyesen én is). Erre a helyzetre kétféle *terápiikus* válasz született: Az egyik a rögzített lényegben való mélységes hit, biztos fogódzók keresése a kaotikus világ ellenében. A másik a század mély megvetése, a zűrzavaron való éteri (hogy ne mondjam, filozófiai) felülemelkedés. Egyik sem az én válaszom! Én megpróbálom nem a tudománnyal gyógyítani magam, és teoretikusan is felvállalni a század „zűrzavarait”, amely az én szememben nem kevésbé rendezett és strukturált valóság, mintha valaki a politikát egy általa deklarált lényegből deriválja. Még pontosabban szólva: én (kelet-)közép-európai vagyok, és engem azok a szerzők érdekelnek, aki ennek a mizériának adnak teoretikus kifejezést. Egyebek mellett az a Bahtyin és Gadamer, akik számára evidens, hogy a valóság mindig (át)értelmezett formában létezik, vagy az a Carl Schmitt, aki már öt *törvényes* alkotmányt élt át, amikor megírta a *Der Begriff des Politischen*. Talán az sem véletlen, hogy engem nem a politika ezeregyedik lényege izgat, hanem a lényegkeresés *útja*, mondjuk az, hogy Schmitt milyen teoretikus belátásokra jut a melléknevesített politika értelmezésében (Szabó 1998b).

Az pedig enyhén szólva is felületesebb felfogás és félreolvasás, hogy a diszkurzív szemléletnek nincsenek elvei, rögzített pontjai, és strukturálatlan. Nincs kedvem evidenciákat sorolni, ez ügyben ajánlom Lányi Gusztáv vitacikkét, aki szinte listázza a „Vázlat”-ban található szabályokat és csomópontokat (1997). Értem én, hogy ezek nem a bíráló által akceptált szabályok és strukturák, de akkor talán illene így fogalmazni.

Az persze nem véletlen, hogy irtózom a definíciótól, amely állítólag lefedné és feltárná minden diskurzus lényegét, és amelyből aztán majd mindenki pontosan megtudhatná: merre hány méter a világ, és végre én is megmutatnám saját csontvázamat. Semmi jóval nem

biztatom a dogmatikus lelkeket. Nem mondom, rekonstruálni biztosan lehet a diszkurzív szemlélet sarokpontjait, meg azt, hogyan próbálok elemezni (vannak nyílt titkaim!), de nálam elvi kérdés az, ami Béndek számára elvileg elfogadhatatlan. Talán praktikus okokból és korlátozott (aktuális) érvényességgel lehet ilyen definíciókat adni, de nem ez a „lényeg”, hanem a szemlélet elevensége, használhatósága, működőképessége, sőt provokatív jellege. Hány szerzőt olvastam én már, akiknek eszébe sem jutott tudományos álláspontját definitíve rögzíteni, mégis százszor meggyőzőbben beszélt a valóságról, mint egy magabiztos definitista, aki ráadásul még azt is gondolja: aki nem definiál, képtelen bármi biztosat állítani!

Az intézmények kérdésével is meglehetősen bajban vagyok. Mintha Béndek azt nehezményezné: nem akceptálom az intézményi szemlélet elveit, merthogy az intézményeket feloldom a diskurzusban, meg hogy nem foglalkozom az intézményes, tehát valóságos (?) beszédekkel. Tény, hogy nem az intézményi szemlélet elvei szerint gondolkodom, de miért hiba ez? Nem veszi észre, hogy önfeladásra biztat? Az intézményi beszéd persze elemezhető, de nem hiszem, hogy ez lenne a politika egyetlen diszkurzív valósága. Ilyet csak akkor állíthatok, ha a politikát azonosítottam a politikai intézmények létezésével. Vagyis, szól a javaslat, „stabilizáljam” a diskurzust, hogy stabil kiindulópontjaim és biztos következtetésem legyenek. Mondanom sem kell, ez a kritika a diszkurzív valóság teljes félreismerése, ezért irreleváns követelmény.

4.

Béndek egyetértően idézi MacIntyre-t, aki szerint a premodern hagyomány felbomlása nyomán a politikai értékek egyszerre váltak *relatívvá* (minden érték más érték sorsához kötődik, miközben a kötődés is relatív), *dogmatikussá* (nem lehet mellettük sikeresen érvelni) és *represszívvá* (az értékek hierarchiája nem értékelméleti megfontolások alapján, hanem lenyomozhatatlan hatalmi megfontolások alapján képződik). Béndek úgy véli, hogy a diszkurzív politológia behódolt a fenti helyzetet leíró szociológiai értékelméletnek és az ismeretelméleti anarchizmusnak, tehát egy tágabb gondolkodási mező részeként a hagyományok felbomlását tematizáló egyik elmélet, de ettől még nem kevésbé problematikus (Béndek 1999).

Mindig elbűvölt, amikor valaki pár mondatban évszázadokat rendezett el, hogy aztán a lényegen ragadott lényeg alapján minden részlet megvilágítassék és „értelmet” nyerjen. Lehet, hogy igaza van MacIntyre-nek, lehet, hogy nem. Én soha sem szerettem az értékbomlás feletti jajongást (akár Mac Intyre-től, akár Csoóri Sándortól hallottam), mert ezt mindig a kívánatos értékek helyreállításának retorikája követi, aminek kapcsán azonnal elmarasztalják azokat, akik nem akceptálják az „igazi” értékeket, amelyek természetesen kivétel nélkül mindig (de mindig!) a beszélő értékeivel azonosak, lett légyen bármilyen módon bizonyítva a „valódi” értékek érvényessége.

Lehet utálni a gyalázatos korszellemet is, persze ennek diszkurzív minimumfeltétele, hogy az utálkozó gyalázatosra fogalmazza beszéde tárgyát. Így aztán aki a korszellem képviselőjének van kikiáltva, egyszerre kap értelmezést és elítélést. Már korábban írtam: vállalom, hogy korom és helyem szerencsétlen gyermeke vagyok. Attól tartok azonban, hogy Béndek is az, legfeljebb más pályákon jár. Vagy ő talán már az új évszázad (mit évszázad; évezred) új fundamentumait harsogja?

5.

Balogh István szerint a kilencvenes évek Magyarországnak súlyos fogyatékosága, hogy a politikai diskurzusok centrumában nem „a közjó-idealizmus és még sok egyéb fontos érték megjelenése” áll. A diszkurzív politológia valójában ennek a magyarországi helyzetnek leírása és apológiája, ráadásul Carl Schmittre hivatkozva indokolatlanul hangsúlyossá teszi a barát–ellenség dualitást. Balogh szerint a barát–ellenség centrumba állítása egy meghaladott múlt megidézése, amelynek semmi köze sem az európai jelenhez, sem a sokrétű hazai politikai gyakorlathoz, ezért aztán a diszkurzív politológia kétségeket ébresztő, sőt kockázatos vállalkozás (Balogh 1999).

Balog Istvánnak igaza lenne, ha én valóban a barát–ellenség dualizmust állítanám a diszkurzív szemlélet középpontjába. Fájdalom, ezt még Schmitt sem tette. Nála, mint Leo Strauss kimutatta, a semlegesség egyenrangú harmadik kategória. Schmitt maga panaszkolt a munka 1963-as kiadáshoz írt előszóban, hogy „az emberek egy fogalmi tartomány óvatos és első kijelöléséből primitív jelszót gyártottak, egy úgynevezett barát–ellenség elméletet” (Schmitt 1996: 16.). Már a „Vázlat” vitazárójában jeleztem, hogy itt nem a diszjunkciós kategóriapár a lényeges, hanem „a politikai (politikum) schmitti megpendítése és ennek velejárói (például határdiskurzus, definíciós küzdelmek, polémikus jelleg)” (Szabó 1997a: 111.). Később pedig külön tanulmányt írtam arról, hogy a *Der Begriff des Politischen* miért nem kezelhető barát–ellenség elméletként, hanem a politika (mint politikai) új értelmezési módjaként, amelynek három vonását emeltem ki és mutattam be részletesen: az osztályozás és a megkülönböztetés elvét, az intenzitáskritériumot, valamint a kivételes esetet és a határdefiníciót (Szabó 1998b). Leginkább persze a vitaindító „Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről” igazolhatja, hogy én egyáltalán nem a barát–ellenség megkülönböztetést állítom a diszkurzív szemlélet tengelyébe, hiszen négy egyenrangú politikai szereplőről írok (ellenség, ellenfél, szövetséges, idegen), nem beszélve a további differenciáló kategóriákról. Az már csak hab a tortán, hogy két olyan kötet fordítása, szerkesztése is a „rovásomra írható”, amelyek a téma további aspektusait próbálják bemutatni (Koselleck 1997; Az ellenség neve 1998). Nem tudom, mi egyebet kellene még tennem, hogy ez ügyben világos legyen az álláspontom?

*

Végezetül még két megjegyzés!

Túl a heves szóbeli vitákon és a fenti érveken, egyre világosabb előttem, hogy bírálóim és én nem egy malomban őrlünk, sőt nem is ugyanazt a gabonát öntjük a garatba, bár mindnyájan kiváló minőségű lisztet szeretnénk nyerni. Vagy ahogy Kiss Balázs mondta, egy fal két oldalán állunk, és onnan mondjuk a magunkét, egymásnak. Nyilvánvaló, hogy ez nem személyes tulajdonságok függvénye, bár Béndek fulmináns stílusa nem semmi, hanem a különböző tudományoszmények és felfogások vitája, ezért is volt csak nyomokban fellelhető a bírálatokban az immanens kifogás.

Lehetséges-e a közeledés, netalán az integráció? A vita engem arról győzött meg, hogy nem. Ezt én enyhe melankóliával és türelemmel veszem tudomásul, Béndek heves gesztusokkal tiltakozik ellene(m). Az itt kifejtett két felfogás közvetlenül se nem cáfolja, se nem igazolja

egymást; egyszerűen másról szólnak. Nem hiszem, hogy a diszkurzív szemlélet – túl a kollegiális tiszteleten, az érdeklődésen és a tudományos tolerancián – képes lenne akceptálni azt, ami túl van rajta. Magába építheti ezeket természetesen, de csak saját szempontjai szerint tud gondolkodni róluk. Nincs egyedül ezzel a tulajdonsággal; vagyis egységes társadalomtudomány (politikatudomány) nem létezik, és nem is hiszem, hogy megteremthető.

HIVATKOZÁSOK

- BALOGH István (1999): *Társadalomelméletek és pártprogramok*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- BÉNDEK Péter (1999): *Közjó és politikai szabadság a rendszerváltó Magyarországon*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- GEERTZ, Clifford (1994): Az ideológia mint kulturális rendszer. In uő: *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*. Budapest: Századvég Kiadó. 22–62. p.
- KISS Balázs (1997): A politika a jelek korában. Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 1, 137–146. p.
- KISS Balázs (1999): *A politikai kommunikáció modernizációja*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- KOSELLECK, Reinhart (1997 [1975]): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Józsefvég Műhely Kiadó.
- LÁNYI Gusztáv (1997): A politikatudomány diszkurzív fordulata – pszichológia nélkül? Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, (6) 3, 113–121. p.
- MARCUSE, Herbert (1990): A totális adminisztráció nyelve. In uő: *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1990. 106–125. p.
- SZABÓ Márton (1997a): Lehetséges-e diszkurzív politológia. *Politikatudományi Szemle*, VI. évf. 4. szám, 103–117. p.
- SZABÓ Márton (1997b): Politikai fogalmak történeti metszetben (Utószó). In Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Józsefvég Műhely Kiadó, 1997. 83–103. p.
- SZABÓ Márton (szerk.) (1998a): *Az ellenség neve*. Budapest: Józsefvég Műhely Kiadó.
- SZABÓ Márton (1998b): *Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalmának értelmezése*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- SZABÓ Márton (1999a): *Konstruktivizmus – diszkurzív politikatudomány*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- SZABÓ Márton (1999b): *A társadalom létezése mint beszélgetés: Hans-Georg Gadamer hermeneutikája*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- SZABÓ Márton (1999c): *A közjó diskurzusai: Elméleti kérdések és a magyar politika az 1990-es években*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- SZABÓ Márton (1999d): *Publicisztikai politológia Magyarországon a 90-es években*. (Kézirat.) MTA Politikai Tudományok Intézete.
- SCHMITT, Carl (1996 [1932]): *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*. 6. Auflage. 4. Nachdruck der Ausgabe von 1963. Berlin: Duncker & Humblot Verlag.

5.

Kiss Balázs

Hozzászólás a Béndek Péter és Szabó Márton közötti vitához

Valószínűleg az a legmegnyugtatóbb megoldás erre a vitára, ha kimutatjuk, hogy a felek nem ugyanazon a szinten szólalnak meg. Ehhez, bár nem szeretek magamra hivatkozni, segítségül hívom azt a hármast, melyet Márton úr „Vázlat”-ához hozzászólva ötöltem ki. Talán emlékeztek rá, hogy akkor azt írtam, a diszkurzív megközelítés három szinten valósulhat meg: (1) A politikai aktorok sokat beszélnek, ennek a sok beszédnek meglehetnek a maguk törvényszerűségei, miért ne vizsgálhatná ezeket valaki. (2) Tekintsük a politikát diskurzusnak. (3) Tekintsük a diszkurzív megközelítést általános módszernek.

Ennek a felosztásnak a fényében nekem úgy tűnik, hogy Márton úr az írásaiban, a „Vázlat”-ot kivéve, megmaradt az első szinten; erre a legékezebb példa a legutolsó szövege, s azt gondolom, ezzel magyarázható az utóbbi két elméletörténeti tanulmányának a diszkurzív megközelítés szempontjából számomra bizonytalan státusa. Ezzel szemben Béndek úr a második és a harmadik szinttel szemben fogalmazza meg a kritikáját. Ezt persze pontosabban kell megfogalmazni, és akkor azt mondhatjuk, hogy az első szinten működő diszkurzív megközelítés voltaképpen ugyanazon az alapon is támadható, amilyen alapon a bármiféle pozitivisták vizsgálódások, hiszen ez nem több, nem más, mint pozitivisták megközelítése a politikai szövegeknek. Ám éppen abból derül ki, hogy Béndek úr nem ezen a szinten kritizál, hogy különbséget tesz a „hagyományos” és a diszkurzív politikatudomány között. Ez a megkülönböztetés azért nem teljesen világos a számomra, mert utóbb mintha mégis ugyanazok volnának mindkettő hibái.

Amennyiben elfogadjuk ezt a hármast, akkor a számomra a következők adódnak:

1. Valószínűleg kevesen büszkélkedhetnek hazánkban azzal, hogy olyan modellt dolgoztak ki, mely megtermékenyítően hatott legalább egyetlen kollégájukra. Márpedig Tóth Andrea mátraházai előadása igencsak azt mutatta, hogy a „Vázlat”-ban foglaltak megtermékenyítő hatással voltak a saját munkájára. Ráadásul nem is ez az egyetlen bizonyíték ennek a másokra gyakorolt hatásnak.

2. Természetesen vannak olyan megközelítések, melyek számára a siker, az emberek között elért tetszés nem szempont egy elmélet, egy próbálkozás, egy modell megítélése szempontjából. Esetleg éppen ellenkezőleg: az egyszerű pozitivista emberek között aratott siker még gyanúsabbá teszi az elméletet. Magam azonban továbbra is kitartok a lábball szavazás elve mellett, miközben kétségtelenül éppen ez volt az a siker (meg Kéri László reakciója), mely végképp arra készítetett, hogy elgondolkodjam a diszkurzív megközelítés eddigi eredményein, s e végiggondolás volt az, aminek a nyomán immár meg is tudom fogalmazni azt, amit az utóbbi időkben a Márton úr által írottakkal kapcsolatban érzékelttem.

3. Persze kezdettől világos volt előttünk, vagyis Márton úr és énelöttem, hogy az első szint a legegyszerűbben művelhető, a legnagyobb lesz tehát a csábítás az ezen a szinten való leragadásra. Erről a perspektíváról már akkor is beszéltünk, s nem utasítottuk el eleve, miközben izgalmasabb kihívásnak mutatkozott a második szint.

4. Azt gondolom tehát, hogy a szöveg két okból aratott meglehetősen sikert a kollégák körében:

a) A szöveg és megközelítésmódja mindenki számára jól érthető.

b) A felosztás, amit ad, kellően semleges ahhoz, hogy ne sértsen senkit.

ad a) A szöveg azért olyan jól érthető, mert, ahogy már többször jeleztem, megmarad a diszkurzív megközelítés első szintjén, semmiben sem lép annál tovább. Ettől még mondhatjuk a diszkurzív megközelítéshez tartozónak, ugyanakkor el kell tudnunk viselni mindazt a vádat, mellyel a pozitivista tudományokat támadni szokás. A szöveg tehát semmiben nem lép túl az első szinten, hiszen szó sincs benne arról, hogy a publicisztikai politológia maga jelölné ki a saját határait, az aktorait, a tárgyait, a stílusát stb. Nem, ezeket mind intézmények jelölik ki: a politikatudományi intézményekbeli tagság, a megjelenésnek helyet adó médiumok, a politika kurrens témái, a publicisztika mint intézmény stb. Az egyetlen dolog, ami első látásra nem a diskurzushoz képest külső intézmény függvényének látszhatik talán, az a négy szerep, voltaképpen azonban ezek meg egyéni ízlések, szándékok, hagyományos szerepek csoporttá szerveződéseiként mutatkoznak meg. Ez a négy szerep valóban Márton úr hozadéka, s még ha aligha több is, mint a pozitivista tudományoknál megszokott modellek, tudniillik arról szól, hogy az empirikusan fellelhető szövegeket hogyan lehetne bizonyos külsődleges szempontok alapján csoportosítani, azért nagyon is megtermékenyítő hatással lehet a szaktudós emberekre.

ad b) Márton úr persze nemcsak a négy szerep megnevezésével hoz újat, hanem azzal is, és ez tartós sikerének egyik fő összetevője, hogy a szerepeket, a szövegek csoportosítását nem köti pártokhoz vagy ideológiákhoz. A „Vázlat” valószínűleg sokak számára azért is lehetett üdítő, mert már ráuntak arra, hogy mindent párt-, ideológiai és eszmetörténeti alapon közelítsenek meg. A Márton úr-féle megközelítés tehát kellően semleges, nem sért senkit, ugyanakkor igazolhatja az olvasó impresszióit. Voltaképpen mást nem is igen igazolhat, mert a feldolgozás jelenlegi szintjén maguk a szerepleírások sem nagyon többek, mint impressziógyűjtemények.

5. Hogy világosabb legyen az a tétel, mely szerint e tanulmány nagyon kevésbé diszkurzív, érdemes összevetni az általam igen tisztelt Kuczi–Becskeházi-kötetnek a Becskeházi által írt részével. Mellesleg szólva, úgy tűnik, hogy eleddig Magyarországon mindössze két olyan szövegfeldolgozás készült, mely viszonylag közelinek mondható a diszkurzív vizsgálódásokkal: ez a Becskeházi-szöveg, valamint Csígo Péter tanulmánya. A többi inkább ötlethalmaz arról,

hogyan is kellene diszkurzív (politika)tudományt művelni. Nem állítom, hogy ez nagy baj volna, ugyanakkor a Béndek úr – Márton úr vita relevanciáját némiképpen csökkenti az a tény, hogy a diszkurzív megközelítésnek nemigen van mit felmutatnia, tehát a bírálóinak sem igen van mit támadniuk, s ahogy Becskeházi és Csigó eltávozását, a dolog iránt valaha érdeklődő fiatalok eltűnését, valamint a saját irányváltásomat is elnézem, egyhamar nem várható nagy felhozatal diszkurzív elemzésekből, már persze olyanokból, melyek nem korlátozódnak az első szintre.

6. Visszatérve a Becskeházi-szövegre, jól láthatók a Márton úr tanulmányával fennálló párhuzamok: Kucziék a szociológiáról írtak, sőt, hogy a hasonlóság még nagyobb legyen, arról, hogyan adta a szociológia annak idején az értelmiségi közbeszéd nyelvét. Akár azt is mondhatnánk, hogy témájuk a szociológiai publicisztika vagy inkább a publicisztikai szociológia volt. Ők azonban egyáltalán nem korlátozták a vizsgálat alá vett szövegek halmazát a szociológiai végzettségűek vagy az intézményesen szociológusnak számító írásaira. S bár egyetlenegy folyóiratot vizsgáltak, ez egy olyan folyóirat volt, melyben nem kizárólag szociológiai írások és nem kizárólag szociológusok írásai jelentek meg. Amikor azután Becskeházi úr elválasztotta egymástól a megszólalások típusait, nem volt tekintettel a megszólalók személyére (végzettségére, származására, politikai beállítottságára stb.). A szövegen belül, mintegy a szöveg által jöttek létre az egyes típusok, melyeknek nem voltak önmagukon túli meghatározóik, még előképeik sem igen, hiszen az ima, a pódium és a többi legfeljebb hívószó volt, nem egyértelmű lehorgonyzás, ezeket a típusneveket Becskeházi metaforikusan használta. Még folytathatnám, de erről egyszer már meglehetősen sokat írtam.

7. Kétségtelen, hogy a béndeki kritika előtt a Becskeházi-féle elemzés sem állna meg, mert nincsen megalapozva, nincsen ez a vizsgálódási irány erkölcsfilozófiai alapú szabadság-fogalomhoz, vagy ki tudja, mihez kötve. Becskeházi nem mondja meg, hogy milyen alapon mondja azt, amit mond, hogy hogyan talált rá ezekre a típusokra és szöveg-együttesekre. Számomra viszont e kérdések megválaszolása helyett valami sokkal fontosabbat tesz, diskurzust indít a Kádár-korszakról, s áttételesen a rendszerváltásról is, olyan diskurzusba kezd, mely sokak számára világíthatja meg a Kádár-rendszer egy aspektusát s a rendszerváltás olajozottságát.

8. Ehhez kapcsolódik az a béndeki elem, hogy vajon több-e a diszkurzivitás beszédmódnál. Én ezt a kérdést nagyon érdekesnek találom, s lám, úgy vagyok vele, mint alighanem Béndek úr azzal a diszkurzív tétellel, hogy az érvényesség meg az abszolút igazság természetesen létezik, csak éppen diszkurzíve. Ugyanis én azt gondolom, hogy nemigen lehet nagyobb sikerünk, mint új beszédmódot bevezetni a sok diskurzus közegeiben.

9. Kár a diszkurzív megközelítés szemére vetni, hogy az objektivitás oltárán feláldozza a transzcendens értékeket. Azt gondolom, hogy a diszkurzív megközelítés számára nem cél a objektivitás. Az egész objektivitás–szubjektivitás dichotómiát félre kell tolni, amiben Heidegger lehet az irányadó: ahhoz, hogy ennek a dichotómiának a feloldása egyáltalán felmerüljön problémaként, előbb létre kell hozni az objektum–szubjektum szembenállást. Amennyit én megértettem abból, hogy mi is a heideggeri fenomenológia, az alapján úgy tűnik, hogy lehetséges a dolgokat úgy vizsgálni, ahogyan azok önmagukban önmaguk által megjelennek. Tudjuk, nem vagyunk eleve üres szubjektumok, akik csak úgy a semmiből egyszer csak ráirányulnak az objektumra.

10. Természetesen szó sincs arról, hogy ne lehetne a diskurzust, mondjuk, egy politikai diskurzust transzcendens értékek alapján bírálni:

a) Ez a transzcendens bírálat napról napra megtörténik, magyarán az emberek folyvást bírálják a politikai diskurzust. Nem hinném, hogy a politika diszkurzív megközelítése megvonná bárki jogát attól, hogy a politikát transzcendens értékekből kiindulva bírálja. Ennek nem is volna értelme, hiszen a diszkurzív elemzés leírásra, és nem előírásra szegődött. Ez kézenfekvő.

b) Az kétségtelen, hogy amennyiben a bírálat nem válik a politikai diskurzus részévé, akkor nemigen válhatik a politikai diskurzust vizsgáló elemzés primér tárgyává, ez tautológia. Nehéz azonban elképzelni egy olyan politikabírálatot, mely ab ovo ne képezhetné valamilyen politikai diszkurzív elemzés tárgyát. Valójában az ilyen, transzcendens értékeken nyugvó bírálat gyakorta válik a politikai diskurzus részévé, s éppen a diszkurzív megközelítés nem hajlandó arra, hogy a politikai diskurzuson belül megszólaló transzcendens értékeken nyugvó bírálatot, csak azért mert morális bírálat, kitessekelje a diszkurzív vizsgálat tárgyai közül.

c) A diszkurzív vizsgálat valóban kerüli azt a hangütést, mely számon akarna kérni valamilyen transzcendens értéket a politikán mint diskurzuson. Valóban nem egy elképzelt ideális állapotból kiindulva vizsgálódik, nem ahhoz képest állapítja meg a konkrét politikai diskurzus hiányosságait. Ezt a feladatot azonban elvégzik más diskurzusok.

11. Szegezzük szembe a béndeki kritikával éppen e kritika alaptételét: véleményem szerint a diszkurzív politikatudomány és voltaképpen a pozitivista társadalomtudományok nem máshonnan merítik létjogosultságukat, mint a szabadság meglétéből. A társadalomtudományok mintha éppen azért válnának lehetségessé, mert a hatalom minduntalan ellenállással találkozik, mert minduntalan kiderül, hogy az emberek és közösségeik mégsem teljesen úgy működnek, ahogyan azt a kifinomult hatalom–tudás kettős elképzeli, s ahogyan, a hatékonyság és olajozottság értékét szem előtt tartva, a világot berendezik körülöttük. Ilyen értelemben az emberek és közösségeik szabadok, s éppen ennek a meghökkentő tapasztalatnak köszönhetik a tudományok az életüket. S a hatalom–tudás kettősnek éppen az a célja, hogy lehetőség szerint előfeltevés-mentesen vizsgálja az emberek működését, mert csak így tehet szert arra a tudásra, melyre a folyamatok még olajozottabbá tételéhez van szüksége. Ezért nem engedheti meg a tudomány, hogy akár morális alapon is vizsgálódják, ezért kell az embereket olyannak elfogadnia, amilyenek, s még ha meg akarjuk is változtatni őket, előbb meg kell ismernünk azt, hogy milyenek most, eme változást megelőzően és attól némileg függetlenül.

Meglehet persze, hogy mást kell értsünk szabadságon, például valamilyen embernemesítő állapotot, vagy legalábbis valamilyen „lényegét tekintve... közösségi tudás- és cselekvésformát”. De vajon miért ezt? S ha valaki azt gondolja is, hogy ezt, miért kellene mindenkinek azt gondolnia? Miért ne gondolhatná másvalaki azt, hogy a szabadság nem más, mint a hatalmi technikai arzenál egyik eszköze, vagy azt, hogy a szabadság az egyén mentesége attól a kötelességtől, hogy „közösségi tudás- és cselekvési formának” vesse alá magát stb.?